

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра загального і слов'янського мовознавства

Кваліфікаційна робота

для здобуття освітнього ступеня магістра

тема: «Суржик у контексті сучасної лінгвістики: теоретичні підходи та
переоцінка його соціолінгвістичного статусу»

Виконав: Кукса Геннадій
Геннадійович

здобувач вищої освіти

2 року навчання

другого (магістерського) рівня вищої
освіти

освітньо-професійної/освітньо-
наукової програми

*Теорія, історія української мови та
компаративістика*

спеціальності

Керівник: Куранова С. І.

(прізвище ініціали, науковий ступінь, учене звання)

Рецензент

Пальчевська О. С.

кандидат філологічних наук

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

(прізвище та ініціали)

_____ 20____ р.

Київ – 2026

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Семантична еволюція лексеми «суржик».....	10
1.1. Походження слова	10
1.1.1 Первинне значення слова «суржик».....	10
1.1.2 «Суржик» і значення «гібридності».....	16
Висновки до розділу 1.....	21
Розділ 2. Поява «суржику» в українському мовознавстві	22
2.1. Борис Ларін і «мовний суржик».....	22
Розділ 2. Домінуючі визначення «суржику».....	34
2.1. Мовні ідеології та standard language ideology: теоретичні рамки ...	34
2.2. Концепт «суржику» крізь призму ідеології стандартної мови	38
2.2.1 Ранні довідкові визначення «суржику» ХХ століття	38
2.2.2 Пост-совєцький дискурс про «суржик».....	42
Висновок до Розділу 2.....	59
Розділ 3: Переосмислення терміну «суржик».....	61
Висновок до Розділу 3.....	87
Список використаної літератури і джерел	89

Вступ

Не секрет, що наука не стоїть на місці; вона змінюється з часом. З поступовою зміною стандартів та уявлень щодо певного стану речей, деякі концептуалізації і пов'язані з ними терміни втрачають свою валідність, перестають бути науково корисними, стаючи артефактами історії конкретної дисципліни. Відповідно, переосмислення та переоцінка концептів і термінів є невід'ємною частиною наукового процесу, осторонь від якого не стоїть і наука про мову — лінгвістика.

У центрі нашої уваги «суржик» - термін, що давно фігурує в академічному, освітньому та публічному просторах в Україні, так і в інтернаціональній академічній україністиці. В останню він потрапив через рецепцію праць українських академіків, в той час як в саме українське мовознавство він увійшов як слово «з народу». Сьогодні, певно, неможливо знайти людину в Україні, яка б не чула цього слова, бо ж ледве не кожен довідується про нього змалку; якщо не від своїх батьків (які знають його зі школи/університету), то точно вже від учителів у школі.

Формально термін мав би позначати конкретне явище, бути концептуально точним і відповідати стандартам сучасної наукової лінгвістики для того щоб мати в ній місце в якості технічного терміну. Ця робота має на меті показати, що це не так; що термін не має чіткого референту і не може бути академічно операціоналізованим до стану технічного терміну. Натомість, ця робота стверджує, що «суржик» має вивчатись не з позицій теоретичної лінгвістики і варіативної соціолінгвістики (де він не може бути валідною категорією), а з позицій лінгвістичної антропології і критичної («соціо-політичної») соціолінгвістики, і конкретно — такого нового міждисциплінарного напрямку як дослідження мовних ідеологій.

Актуальність теми

Термін «суржик» протягом тривалого часу посідає помітне місце в українському мовознавстві, соціолінгвістиці, освітньому дискурсі та суспільних уявленнях про мову. Попри значний обсяг наукових праць, присвячених його структурним особливостям, походженню, функціонуванню та соціальним характеристикам, сам концептуальний статус поняття «суржик» рідко стає предметом критичного аналізу. У більшості досліджень воно використовується як апріорно задана й самоочевидна категорія, що нібито позначає окремий мовний феномен.

Водночас сучасна соціолінгвістика, лінгвістична антропологія та дослідження мовних ідеологій ставлять під сумнів есенціалістські уявлення про мови, «мовні варіанти» та «змішані коди», наголошуючи на соціальній і політичній природі багатьох лінгвістичних категорій. У цьому контексті постає необхідність переосмислення терміну «суржик», перевірки його аналітичної придатності та критичного аналізу тих ідеологічних передумов, що забезпечують його відтворення в академічному та суспільному дискурсі.

Об'єктом дослідження є концептуалізації «суржику» в українському мовознавчому, соціолінгвістичному та ширшому суспільному дискурсі, а **предметом дослідження** є епістемологічний статус поняття «суржик», проблеми його дефініції та операціоналізації, а також його функціонування як категорії мовної ідеології в українському контексті.

Метою роботи є критичне переосмислення поняття «суржик» як категорії українського мовознавчого дискурсу, оцінка можливостей його лінгвістичної

операціоналізації та аналіз його функціонування як інструменту української standard language ideology (SLI). Дослідження має переважно теоретико-концептуальний характер і спрямоване на критичний аналіз категорії «суржик», а не на опис конкретних мовних практик, які традиційно позначаються цим терміном.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній здійснюється систематична критична проблематизація поняття «суржик» як лінгвістичної категорії. На відміну від переважної більшості попередніх досліджень, які виходять із припущення про існування «суржику» як окремого мовного феномену, у роботі ставиться під сумнів сама можливість його послідовної лінгвістичної операціоналізації.

Уперше в українському контексті поняття «суржик» послідовно розглядається крізь призму досліджень мовних ідеологій як елемент standard language ideology, що бере участь у легітимації стандартної мови та делегітимації певних мовних практик. Також пропонується порівняльне осмислення «суржику» поряд з іншими ідеологічними категоріями («patois», «просторечие»).

Матеріалом дослідження є академічні і дидактичні тексти, що використовують термін «суржик», а також праці з дослідження мовних ідеологій і конкретно standard language ideology.

Мета буде реалізована через наступні **завдання**:

- Простежити формування та розвиток поняття «суржик» в українському мовознавчому дискурсі.
- Розглянути основні теоретичні підходи до дослідження мовних ідеологій та standard language ideology.
- Проаналізувати наявні визначення та концептуалізації «суржику» в українській науковій літературі.
- Виявити концептуальні суперечності та проблеми операціоналізації поняття «суржик» як лінгвістичної категорії.
- Дослідити зв'язок між дискурсом про «суржик» та українською standard language ideology і запропонувати альтернативне трактування «суржику» як ідеологічної категорії.

Методологічною основою дослідження є підходи критичної соціолінгвістики, лінгвістичної антропології та досліджень мовних ідеологій. Робота спирається на неесенціалістське розуміння мови та мовної варіативності, згідно з яким мовні категорії розглядаються не як природно дані об'єкти, а як історично та соціально сформовані конструкти.

Для досягнення поставленої мети застосовуються: етимологічний аналіз, історико-дискурсивний аналіз, концептуальний аналіз, критичний аналіз дискурсу і порівняльний аналіз.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів під час викладання соціолінгвістики, лінгвістичної антропології та мовної політики, а також під час подальшого теоретичного осмислення мовної

варіативності в Україні. Запропонований підхід може сприяти критичному переосмисленню використання терміну «суржик» у наукових, освітніх і публічних контекстах.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика «суржику» тривалий час перебуває в центрі уваги українського мовознавства та соціолінгвістики. Існуючі дослідження переважно зосереджуються на його нібито структурних характеристиках, причинах виникнення, соціальному функціонуванні та типологічному статусі. У межах цих підходів «суржик» найчастіше концептуалізується як «змішане українсько-російське мовлення».

Водночас значно меншою мірою представлений критичний аналіз самого поняття «суржик» як метамовної категорії. Зокрема, недостатньо уваги приділяється проблемам його дефініційної нестабільності, труднощам емпіричної операціоналізації та ролі мовних ідеологій у формуванні уявлень про нього. Попри розвиток сучасної критичної соціолінгвістики та досліджень мовних ідеологій, ці теоретичні рамки лише обмежено застосовувались до аналізу «суржику».

Структура роботи. Робота включає вступ, 3 розділи, які містять підрозділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – ... сторінок.

Скорочення:

ЭСБМ - Этымалагічны слоўнік беларускай мовы

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови Інституту мовознавства ім.
О.О. Потебні НАН України

СУМ - «Словарь української мови» Бориса Грінченка

ЭСРЯ - «Этимологический словарь русского языка» Макса Фасмера

Розділ 1: Семантична еволюція лексеми «суржик»

1.1. Походження слова

Стереотипно роботи про «суржик» починають з етимології самого слова «суржик». Автори праць зазвичай одразу постулюють негативне забарвлення поданого ними етимологічного значення цього слова, яке безпосередньо пов'язують з його сучасним «мовним» значенням. (див., наприклад, Масенко, 2019 4 с.) Деякі з них, як наприклад Майкл Флаєр, навіть вдаються до спроб тлумачення «мовного» «суржику» крізь призму його первинного значення [Flier 1998: 115-116].

Далі в цьому розділі ми а) покажемо, що первісно лексема «суржик» не обов'язково передбачала «низькопробність» чи негативне забарвлення (хоча саме факт набуття цього відтінка і сприяв утворенню її «мовного» значення); б) покажемо, що «мовному» значенню «суржика» передували інші зафіксовані, але в наш час забуті значення, що уможливили появу «мовного» значення; с) проаналізуємо перше зафіксоване використання лексеми в цьому значенні в українській мовознавчій літературі; d) прослідкуємо згадки про «суржик» відтоді і до публікації «Антисуржику» Олександри Сербенської.

1.1.1 Первинне значення слова «суржик»

Передусім слід уточнити, що корінь слова «суржик» є питомим для української мови, а не пізнім російським запозиченням, як помилково натякає Ю.О. Карпенко [Карпенко 2006: 330], і як помилково вважає певна частина українців.

Дав.-сх.-слов. «ръжь» (себто «жито») знаходимо ще у Волинському літописі 1262-1292 рр. (частина Іпатіївського зводу XV століття) у формі «ржи» (див., наприклад, [Линниченко 1988: 114]). За допомогою

праслов'янського іменникового префікса *sq-* «з-» (суч. стандарт. укр. «су-») утворилася праслов. словоформа *sqŕǣžь* (> **sqŕǣža*), рефлекс і особливо похідні форми від якої знаходимо в мовах більшості слов'ян [ЭСБМ 2010: 57-58; ЕСУМ, 2006: 479].

Залишається нерозглянутим питання, чому такі питомі українські варіанти зі значенням «жито», як «рож»/«ріж»/«іржи»/«ржина»/«ржа»/«іржа»/«иржа» [ЭСБМ, 1985: 396-397; ЕСУМ, 2006: 102, 479], серед інших можливих у ретроспективі, в кінці-кінців затьмарились їхніми синонімами («жито», «зерно», «хліб» тощо). Вони практично не представлені в класичній українській художній літературі і, можливо, саме це завадило їм увійти до українського мовного стандарту. Наскільки нам відомо, це питання не отримало окремого висвітлення в наявній літературі. Частковим поясненням може слугувати омонімічність їх і їхніх дериватів до інших українських слів («ріж» [імператив від «різати»], «ржа»/«іржа», «ріжний» [= «різний»] тощо). Хоча корінь зберігався в таких словах, як «ржанець» (*Phleum pratense* L.), «ржанка»¹ (*Charadrius apricarius*), «іржаний» [ЭСБМ, том 11: 160; ЭСРЯ 1987: 492-493] (очевидно, також у

-
- ¹ ЕСУМ характеризує обидва слова як «запозичення з російської мови» [ЕСУМ, 2006, с. 71], у чому ми сумніваємось, див. Уманець, Спілка, Словарь російсько-український, Т. 1, 1897, с. 112; СУМ Грінченка «ржанець»; Дубровський В. Словник московсько-український, 1918, с. 4, 483; Алан Маршалл, Я навчився стрибати через калюжі, пер. Мар Пінчевський, Всесвіт, 1959: "Коли ржанки з тривожними криками вилітали з густої трави..."; Булаховський, Леонід Арсенійович. Вибрані праці / Т. 3 : Славістика. Російська мова, 1978, с. 207).

формі «ржаний»²), і, підозрюємо, в слові «ржій» (*Camelina sativa*), пізніше переосмисленому як «рижій»(?).

Жоден із словників інших слов'янських мов, що мають когнати українських однокорінних слів «суржа», «суржиця», «суржик», «суржанка» тощо не фіксує жодних інших значень крім «ржаного», включно з білоруськими, російськими досовецькими і совецькими тлумачними словниками. Ймовірно, в інших слов'янських мовах вони не набули жодних переносних значень непов'язаних з рожжю.

Форма ж «суржик» (з демінутивним суфіксом «-ик») побутує лише в українських, білоруських («суржык») і російських («суржик») одно- та двомовних словниках. Як буде видно далі, можна навіть припускати українське походження цієї словоформи в російських словниках. Для білоруської ж це скоріш за все малоімовірно, з огляду на те, що білорус. «суржык» в ЭСБМ позначено як «валож[ынская]»³ [ЭСБМ, т. 13 с. 57-58].

З іншого боку, з огляду на широке побутування рефлексів праслов. *sqrъžь/sqržica* і широку вживаність суфікса *-ikъ/-ukъ*, локалізація походження цієї форми є скоріш заняттям нереалістичним і недоцільним, як і намагання територіально локалізувати походження самих форм *sqrъžь* і *sqržica*. Форма

² Жоден український словник не подає цієї форми, а «Антисуржик» Олександри Сербенської (с. 138) стверджує, що «правильно говорити» не «ржаний», а «житній» (хоча рос. норматив. «ржаной»). Ми ж наполягаємо на тому, що нічого «неукраїнського» в цій словоформі нема. Вона повністю відповідає морфології української мови, за наявності питомого кореня «рожж»/«ріж», прикметникового суфікса -н- і зафіксованої словниками словоформи «іржаний» з протетичним «і-» (ЭСБМ, ЭСРЯ).

³ Воложинщина лежить на північному заході Білорусі; місто Воложин розташоване за 75 км на північний захід від Мінська.

spr̥žykъ (наша контрфактична реконструкція) могла незалежно з'являтися в мовленні, ширитись і зникати будь-де на території слов'янського світу, просто «недоживши» до словників, чи повністю оминувши їх. Білоруський випадок лиш підкріплює це припущення.

Імовірно, першим словником, який зафіксував форму «суржик» став «Словарь Малороссійскихъ идіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ с русскими» Миколи Закревського, виданий у Москві у 1860 році (як частина книги зі збірки «Старосвѣтскій бандуриста» [sic], с. 538):

«Суржикъ, смѣшанный зерновой хлѣбъ, когда къ застѣву новаго хлѣба поднимется прошлогодній. (Кулішъ.)».

Цікаво помітити не тільки те, що автор розцінив це слово «несхожим з російськими» і не подав жодного переносного значення, але також одну істотну деталь: з цього формулювання не випливає, що змішване зерно обов'язково має бути різних культур. Тобто це міг бути той самий злак, просто різних років; інакше кажучи, така суміш формально не може вважатися «нечистою». Повторення цього ж визначення знаходимо в словнику Фортуната Піскунова 1882 року. «Малоруско-німецький словар» [sic] Євгена Желехівського взагалі робить розрізнення між «суржи́ком» — «сумі́шшю зерна з цього і минулого року» і «су́ржицею» — «сумі́шшю зерна жита і пшениці» [Закревський, 1860, с. 538]; [Піскунов, 1882, с. 252]; [Желехівський–Недільський, 1886, с. 937].

В самому слові «суржик» («з рожжю» / «зі ржею») жодна морфема не несе негативної конотації сама по собі, і наведені визначення не вказують на обов'язкове, словами Лариси Масенко, «пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту» ([Масенко с. 4]). Так, наприклад, у північній

Білорусі серед населення була поширена каша, приготована із суміші меленої пшениці, жита, гороху, ячменю та вівса, яку називали «суржык» ([Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1970]). Отже, принаймні серед значної частки білорусів це слово колись позначало звичайну страву.

За декілька років до Закревського, однак, слово «суржик» знаходимо в поемі «Наталя» Михайла Макаровського з книжки-альманаха «Южный русскій зборникъ» Амвросія Метлинського, виданої у Харкові 1848 року, де «суржик» протиставляється «чистій», митій пшениці (цей фрагмент потім цитує Борис Грінченко як приклад використання слова «суржик» в його першому значенні [Грінченко, 1909]):

«Всюди лежни, перепийци и шишки сами ,

Не из суржику липили , — суще пуховии ,

Из пшеници , що точилась у решетах , милась ,

Поки чистая як сонце й свитла становилась .» [Метлинський, 1848, с. 33,
орфографія збережена]

Разом з цим, усі згадані словники також подають слово «суражний»/«суражній» з однаковим визначенням Миколи Закревського — «смѣшанный, нечистый» [Закревський, 1860, с. 538][Піскунов, 1882, с. 252][Желехівський–Недільський, 1886, с. 936].

Стандартне для дискурсу «суржику» «нечисте» значення цього слова знаходимо вперше в словнику російської мови «Тлумачний словник живої великоруської мови» (ч. 3, 1865) Володимира Даля (зверніть увагу на

позначення побутування слова в Курській і Орловській губерніях, історично багатих на українців-першопоселенців):

«Суржанка ж. суржанокъ, суржикъ м. кур. орл. нечистая пшеница, перемѣшанная съ рожью, какъ она иногда родится; или, по народн. повѣрю, переродъ, переродившаяся пшеница, переводня. Нѣкотор. южные хозяева утверждаютъ, что есть годы, когда пшеница цвѣтетъ въ одну пору съ рожью, и что, при смежности полей, ржаной цвѣтъ наносится вѣтромъ на пшеницу, отчего родится суржанка».

Даль, що народився і виріс в Україні, мав друзів українців, цікавився питаннями мови, певною мірою симпатизував українській мові і навіть збирав український словниковий матеріал, в своєму словнику передав лише це «злакове» значення «суржику», без жодного переносного. Як можливе пояснення, припускаємо, що переносні значення (про які йтиметься згодом) притаманні лише українському «суржику». «Опытъ русско-украинскаго словаря» Миколи Левченка 1874 року відбиває це ж визначення. Усі наступні російські і совєцькі словники і енциклопедії не знають переносних значень слова і повторюють лише далівське значення; його «мовне» значення з'явиться вже тільки після розпаду ССРСР, у словнику Кузнєцова аж 1998 року.

Припускаємо, що поєднання цього слова з певними «мовними» метафорами могло виникати в мовленні окремих людей. Очевидно, проте, що в часи Закревського, Даля і Желехівського, «мовне» значення не було закріплене в загальному вжитку. Настільки, що навіть представники інтелігенції, які цікавилися питаннями мови і лексикографії, не знали його.

Насправді, є чимало способів передати концепт «суміші» з негативним відтінком українською: каша, місиво, мішанина, бовтанка, каламуть, муть... Чому саме лексема «суржик» була обрана щоб позначати «мовну суміш»? Щоб закріпитися в такому контексті, слово на позначення «суміші зерна» мало пройти додаткові стійкі метафоричні перенесення.

1.1.2 «Суржик» і значення «гібридності»

Так як нас цікавить те, коли термін «суржик» увійшов у понятійний апарат українських мовознавців, має сенс отримати розуміння чому саме це українське слово «з народу», слово простих українських селян, що мали справу зі злаковими культурами і їх сумішами, в саме цій формі почало використовуватися стосовно чогось «мовного». Зазвичай, українські автори на початку своїх праць подають факт цього семантичного переходу як щось пряме і самоочевидне (підкреслено наголошуючи на «низькій якості» референтів обидвох цих значень). Насправді ж, цьому переходу передували, як мінімум, дві добре зафіксовані проміжні ланки, які дають нам більше

розуміння щодо переходу слова «суржик» від сфери злакових рослин і їх зерна до сфери людей і їхньої мови.

Виданий у Львові 1897 року третій том «Словаря російсько-українського» (sic), укладений Михайлом Комаровим (під псевдонімом «М. Уманець») та «А. Спілкою» (себто «Спілкою Адеською», що є колективним псевдонімом гуртка, що, під керівництвом Уманця, займався упорядкуванням і виданням цього словника; до цього гуртка належали, серед інших Ольга Косач (Олена Пчілка), Михайло Старицький, Трохим Зіньківський та інші), окрім «ржаного» значення слів «суржик», «суржанка», «суржанок» (с. 224), фіксує синонімічність конкретно форми «суржик», до слів «помісок» (с. 39), «ублюдок» (с. 39, 103), «мішанець», «переводня», «покруч» (а також до «ослюк»/«віслюк», відносно поміси (sic) осла і кобили), як варіанти перекладу рос. «помѣсь» (с. 103), а також як варіант перекладу рос. «болдырь» (с. 39) [Уманець, Спілка, 1897]. Тобто, слово «суржик» ще могло позначати помісь різних порід тварин (і, припускаємо, також рослин різних видів та сортів).

Не можна не помітити, що всі ці слова, окрім позначування сільськогосподарських тваринних гібридів, історично використовувалися також і щодо людей, зазвичай як образливі. Наприклад, у слова «ублюдок», «переводня» і «покруч» негативна конотація закладена первинно, вони ніколи не побутували в ужитку як справді нейтральні лексеми*. У сфері біології вони, разом зі словом «помісь», згодом були витіснені нейтральним запозиченим загальноєвропейським терміном «гібрид», що, як і будь-який евфемізм, поза своїм спеціалізованим контекстом часто «підтягує» до себе негативні конотації переносних значень своїх попередників. Слова «гібрид», «покруч» і різні словоформи з коренем «міш-» (дуже рідко — «мішанець»)

пізніше будуть стандартно використовуватись українськими авторами при визначенні «мовного суржику».

Досі у жодного автора ми не знаходили згадки щодо цього «тваринного» значення лексеми «суржик». Так само як не здається можливим почути її в цьому значенні в мовленні сучасних українців.

Можна висунути припущення, що слово «суржик», як і його сусіди по семантичному полю, в минулому також використовувалось як образливе слово по відношенню до «змішаних», «нечистих» людей. І один відомий словник, з-поміж інших джерел (які ми наводимо в наступному підрозділі), опосередковано підтверджує наше припущення.

Фундаментальний для української лексикографії «Словарь української мови» (sic) Бориса Грінченка, окрім далівського визначення «суржику», єдиний зі словників подає другим «людське» значення (3 том, 1909 рік):

«Человѣкъ смѣшанной расы. Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села. Черк. у.» [Грінченко, 1909]

На перший погляд, визначення не містить жодної негативної конотації. Водночас, за уважного критичного розгляду можна помітити, що «суржиком» названу конкретно людину, батько якої походить з ромів (на той час соціально і юридично дуже маргіналізованого прошарку суспільства), а мати, названа «дівкою» — українська селянка (також низький соціальний статус за тодішніми мірками, головним чином через комбінацію приналежності до селянства і гендерної нерівності). Тобто така людина в соціальній системі того часу, щонайменше, мала доволі «низький старт». Маємо підстави сумніватись, що «суржиками» однаково могли називати як подібних людей низького соціального статусу, так і представників

аристократії, що часто були людьми змішаного етнічного походження. На це натякає і вибір мовця, який вживає це слово, що виявляється селянином («з нашого села»).

Це визначення Грінченка відоме багатьом авторам робіт про «суржик». Його наводять порізно і втім, з якихось причин, вирішують не зупинятись на ньому конкретно (також чомусь не пишуть про удаване «пониження якості» вже людських «суржиків»), і не бачать зв'язку з далшим «мовним» значенням. Виняток становлять деякі англomовні автори, до прикладу, Romanova et al. [с. 327] і Лада Біланюк [с. 411]. Остання стосовно цього згадує Лесю Ставицьку, яка зі свого боку через призму зазначеного «людського фактору в біографії цього слова-поняття» намагається «онтологічно» довести «незаконність» і «каліцтво» «мовного суржика».

Ми також припускаємо, що (за дуже пізнього виникнення усталеного переносного «мовного» значення цього слова) словники довгий час не давали наявного переносного «людського» значення «суржика» через його пейоративність. Знову-таки, як можна бачити, «суржик» знаходився серед слів семантичного поля тваринних гібридів, які легко проєктувалися на людей за допомогою різних концептуальних метафор (наприклад, метафори «ЛЮДИ ЦЕ ПОРОДИ ТВАРИН» тощо, чи концептуалізації походження, зокрема людей, в термінах "чистоти"-«нечистоти/змішаності»). Згодом вони пейоритезувались і знаходили себе в більш-менш стабільному семантичному полі образливих слів для людей «нечистого» (змішаного етнічного/расового, нешлюбного тощо) походження.⁴ Можливо, з цієї причини словник

⁴ Так наприклад, з трьох визначень слова «ублюдок» тлумачний Словник української мови в 11 томах подає тваринне значення останнім, після «байстрюк» і «про неповноцінну, нікчемну людину», що цілком зрозуміло, з

Грінченка не фіксує експліцитно пейоративність цього слова. Також, з тих самих міркувань, вважаємо за можливе, що і «тваринне» значення оминене, щоб читач не вбачав зв'язку між ними.

«Гібридне» значення знаходимо також в діаспорному словнику Андрусишина 1957 року, що доволі пізно для цього значення (ймовірно, це найпізніший словник, що його подає). Що дуже цікаво, він досі не подає «мовного» значення: лише «bread-made of mixed flour» і «half-breed» [Андрусишин, 1021].

Очевидно, що «суржик» на позначення людини, мав не таке сильне негативне забарвлення, як його «гібридні» синоніми, а був більш схожим семантично на слово «болдир(ь)»;⁵ адже так же, як і «болдир(ь)» (і його похідні)**, «суржик» і його похідні широко представлені в якості прізвищ серед українців [Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст; с. 105]. Так, наприклад, якщо вірити сайту генеалогічного товариства «Рідні», в Реєстрі війська Запорозького 1649 року засвідчене ім'я Стецька Сурженка (Олшанська сотня, Корсунський полк). Сурженки були й серед воїнів УНР 1918 року. «Историческая летопись Курского дворянства» засвідчує ім'я Терентія Іванова сина Суржикова з української Курщини. Капітан Суржик І.А. командував 1-м батальйоном 201-шої повітрянодесантної бригади ССРСР під час Другої світової війни. Суржик В.А. був депутатом Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Сайт «Рідні» засвідчує поширеність середньої

огляду на етимологію слова. Згаданий же Далем «перерод»/«перерід» при первинному значенні «зерно, насіння, яке втратило чистоту свого сорту», в українській при суфіксації дає похідні лайки щодо людей — перерідок («виродок») і переродженець [ЕСУМ].

⁵ «Болдир(ь)» і його похідні в якості прізвищ представлені головним чином на території Слобожанщини та степової України, згідно сайту «Рідні».

малочисельності прізвищ з коренем «сурж-» в антропонімії України, включно з прізвищем «Суржик», носіями якого, згідно сайту, є 472 людини [Рідні].

Малоймовірно, що автори вищезгаданих словників не знали про подібні прізвища і «тваринне» і «людське» значення «суржику». Між іншим, останнє є першим стабільним зафіксованим перенесенням слова у сферу людських відносин. Слова Юрія Андруховича, до прикладу, майже через сто років після Грінченкових — «суржик [—] милий покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму» — відбивають саме цю метафоричну логіку. Саме в цій атмосфері дискурсу «змішані люди = нечисті, байстрюки тощо» на початку 20 століття народжується нове значення «суржику» — «мовне».

Ці проміжні значеннєві ланки з часом зникнули з загальної народної пам'яті. Одним із можливих пояснень цьому може слугувати комбінація факторів, серед яких масова загибель українського селянства, зокрема під час Голодомору-геноциду 30-х років, форсована урбанізація та індустріалізація, совєцька національна політика. Так в свідомості сучасних українців, головним чином під впливом школи і вищої освіти, закарбується лише два значення «суржику» — «основне» і разом з ним первинне. А носіям прізвища лишається лише погодитись що їхні предки в якийсь момент пережили «пониження якості».

Висновки до розділу 1

У цьому розділі було простежено семантичну історію лексики «суржик» від її первісного «зернового» значення до сучасного мовознавчого терміна.

Показано, що початково слово функціонувало в аграрній сфері та позначало різні типи змішаного зерна, при цьому не містячи обов'язкової негативної оцінності. Наявні лексикографічні та текстові джерела XIX століття засвідчують також розширення значення до ширшого поняття «гібридності» — як у біологічному (рослинному й тваринному), так і в соціальному вимірах.

Окремо простежено низку проміжних семантичних ланок, які передували закріпленню «мовного» значення: від позначення змішаного зерна — до позначення «помісі» в ширшому сенсі, і далі до концептуалізації змішаності як соціально маркованої категорії. Саме ці етапи дозволяють пояснити, чому лексема «суржик» стала придатною для метафоричного перенесення в сферу мовної практики.

Зроблено висновок, що «мовне» значення «суржику» не є прямим і очевидним продовженням його первинної семантики, а скоріше результатом складної метафоричної еволюції, яка відбувалася в межах ширшого культурного уявлення про «змішане» як потенційно маргіналізоване.

Водночас підкреслено, що негативна конотація не була вбудована в слово від початку, а формувалася поступово внаслідок соціокультурних і дискурсивних трансформацій.

Таким чином, продемонстровано, що реальна семантична історія терміна «суржик» є багатошаровою та неоднозначною, істотно складнішою, ніж її зазвичай репрезентують у традиційних інтерпретаціях.

Розділ 2. Поява «суржику» в українському мовознавстві

2.1 Борис Ларін і «мовний суржик»

Першим мовознавцем, який, наскільки нам відомо, використав слово «суржик» у мовному ключі, став російський мовознавець родом з Полтави Борис Ларін. У своїй статті 1928 року «Мовний побут міста», написаній українською мовою, він всього один раз вживає словосполучення «мовний суржик», узявши його в лапки. Водночас немає підстав вважати, що Ларін намагався запровадити новий лінгвістичний термін або створити окрему аналітичну категорію. На відміну від пізніших авторів, він не подає визначення «суржику», не виділяє його як самостійний об'єкт дослідження і не присвячує йому окремого обговорення, а всього лише вживає саме слово у переносному значенні як образне позначення певних мовних явищ.

Сам факт такого вживання, однак, заслуговує на увагу. По-перше, він дозволяє датувати входження слова «суржик» до мовознавчого дискурсу щонайменше кінцем 1920-х років. По-друге, відсутність будь-якого пояснення з боку автора може свідчити про те, що переносне вживання слова не було цілком незрозумілим для принаймні частини його читацької аудиторії. По-третє, аналіз контексту, в якому Ларін уживає це словосполучення, дозволяє побачити суттєві відмінності між його підходом і тими концептуалізаціями «суржику», які домінуватимуть в українському мовознавстві другої половини XX — початку XXI століття.

Сама стаття була написана майже століття тому. Відтоді лінгвістичні стандарти зазнали суттєвих змін. Майже через три з половиною десятиліття після її виходу соціолінгвістика остаточно постала як окрема лінгвістична дисципліна зі своєю власною термінологією, підходами та методами.

Незважаючи на це, для свого часу ця робота Ларіна, на нашу думку, є доволі сміливою та далекоглядною. Написана в період відносної інтелектуальної свободи в СРСР 1920-х років під час періоду коренізації та українізації, ще до остаточного утвердження маррівської доктрини в совєцькому мовознавстві та до хвилі політичних репресій проти української інтелігенції, своїми тезами та аналізом ця праця значно випереджає більшість тогочасної європейської лінгвістики. Хоча в ній автор розвиває очевидно марксистську прото-соціолінгвістику, робота Ларіна напрочуд позбавлена цитування класиків марксизму-ленінізму, дорікання щодо «буржуазних націоналістів», «контрреволюційних поглядів» тощо. Ларін навіть сперечається з Антуаном Мее, найвищим авторитетом тодішньої західної лінгвістики, відстоюючи окремішність української та білоруської мов від російської і критикує Миколу Марра, вже невдовзі головного «мовознавчого» улюбленця Сталіна. У низці питань, що нас цікавлять, Ларін демонструє позиції, які значною мірою випереджають свій час.

Наведемо фрагмент статті Ларіна, який нас цікавить:

«Я наведу низку ілюстрацій із своїх матеріалів що-до розмовної мови м. Києва, зібраних підчас декількох вакаційних поїздок, починаючи з літа 1924 року. Насамперед я користуватимуся своїми записами ораторських виступів педагогів на двох учительських загальноміських конференціях (1924 та 1925 р.), а далі записами розмов моїх київських друзів. Зазначу тільки лексичні та фразеологічні явища, бо вони не вимагають ні особливого шрифту для віддавання, — ні спеціального підготовлення від читача, як це було-б потрібно для аналізу даних фонетичних та морфологічних).

Цей „усний“ матеріал зовсім не уявляється мені найхарактеристичнішим та й найважнішим, але для відчуття міжмовних взаємодій та їх мінущих наслідків за певного часу, — йому можна дати перевагу перед „текстами“ цеб-то даними писано-зорової форми мови.

Розмовні мовні типи, більш автоматичні, не тамовані, не нормалізовані — краще відбивають різноманітність мовних навичок, безпосередній мовний побут мас. Літературні типи дуже позначаються свідомими і довільними впливами провідних (культурно і політично) шарів. Нарешті на розмірну витриманість усякої літературної мови впливає й те, що „написане“ адресується завжди до мовних „однопартійців“, у розмові-ж ми зважаємо на розмовника, який трапиться, або на склад аудиторії найчастіше різnorodної що до мови.

<...>

Широкий публичний ужиток <...> мають тепер у Києві тільки українська й російська. Вони найбільше й перехрещуються в розмовній мові, цеб-то ні та, ні та не додержують своєї „чистоти“. За небагатьма винятками в публичних місцях м. Києва неможна певно держатись тільки одної з цих мов, маючи другу за невідому. Тому частенькі вкroppлювання в один контекст вимовно підкресленої або недбалої цитації другої мови, або плеонастично подвоєні вирази термінами двох мов. (Цю саму чергову дводіалектність російсько-французьку ми знаємо у світського російського загалу з кінця XVIII віку до середини XIX).

Приклади.

Українець-промоуець дозволяє собі вставити в український контекст вставне речення „не во грех будь сказано“, і далі „жарять (sic!) всем

екзамен“. Другий каже: „Ну, ладно, так і будем дивиться...“ і далі: „Єсть школи гробокопателей, ще школи при научпедкомі“. Третій: „Ну, ясно, що облік праці ще важніше“, він-же: „Очевідно, що перед широкою аудиторією було-б інтересно...“ Четвертий: „все це повинно учесться...“ П'ятий: „не мешало-б знаєте аткрить педагогіческій інститут — от що кажуть тепер проводирі реформи...“ Шостий: „Колічественний учот, погоня за виконанням цих підрядів“, він-же: „Всі учні скативалі, списували...“ Сьомий: „Можна сказать, що всіх службовців, служащих...“

Російський промовець каже: „Если возникнут затруднения...“ Другий: „Госиздат видал нам несколько книжек...“ Третій: „В чем власная сущность вопроса?“ Четвертий: „Вивчить язык страшенно трудно...“ він-же: „Часть ВУЗ'ов, которіе соприкасаются с селянством...“ П'ятий: „Интересно для нас всех обговорить этот вопрос“ Шостий: „Каково же положение вещей надальше?..“ „Масовик не винаходчик...“ „Почасти ато конечно верно...“ Сьомий: „Этот вопрос еще не виришен (так кажуть і недавно-приїжджі лєнінградці останнім часом). Із розмов з представниками кийвської інтелігенції я записав: 1) „Если цензор заборонит это...“ 2) „Словарная работа даже в условиях нормального часу протекает медленно...“ 3) „Я працюю кой-кие спеціальності цього дела...“ 4) „Я бил написал низку епіграм...“ 5) „Она єсть колосальним фактом...“ 6) „Уже теньо було, так я вертался...“ 7) „Ви так не напали по городу, как ми...“ 8) „Видите там подовгаються учотся...“ 9) „Я привик до Києва...“ 10) „Мы говорим за тебя...“ 11) „Идьте мє ату дверь...“ 12) „Подожди меня там, де сталь трам...“

Лише в небагатьох з наведених прикладів можна бачити свідоме вживання чужомовної домішки. Здебільшого елементи паралельної мови перепадають

у мові того, хто говорить, як одинки, для двох мовних рядів спільні, недиференційовані кільця. Основа цього явища в тім, що нормалізовані мови українська і російська мають багато тотожних елементів (ледве розрізняваних тільки фонетичними нюансами, але ще тут, як уже сказано, не взято до уваги, та й не має ваги, бо фонетичні навички у киян майже в усьому збігаються — чи то в „українців“ чи в „росіян“ з переконання, чого неможна сказати за київських євреїв, поляків та інших). І можна стверджувати навіть, що для деякої групи осіб не існує взагалі двох розмовних мов. Вони розрізняють тільки літературні — українську і російську, бо писано-зорова форма мовного вислову і зносин завжди зв'язана з напруженням зворотом до мовної норми.

Наслідком побутової дводіалектності повстають гібридні неологізми, себ-то витвори з елементів двох мовних рядів, що суперечать нормі обох мов з будь-якого погляду. Наприклад: 1) горазд (з проривним російським „г“) в розумінні „гаразд“; 2) „здорово целяєм“; 3) „главна хиба, що масовика вважали творцем“; 4) „чем ми будем сьогодні заніматися“; 5) „одні учителі виноваті“; 6) „ми учим так, як нам старші товариші з авторитетом показали“; 7) „в зтом году недостаточно удало произведен билопит...“; 8) „нужно известних предпосилок“ (треба!); 9) слово „засмутився“ робфаковець перекладає на „російську мову“ так: „зажурился“.

Цей „мовний суржик“, хоч і досить численний в розмовнім ужитку, майже весь — одноденний, він не має майбутнього.»

Не можна сказати точно з повною впевненістю що саме Ларін тут розуміє під «мовним суржи́ком». Лише «витвори з елементів двох мовних рядів, що суперечать нормі обох мов», які він називає «гібридними неологізмами»? Чи

також і «частенькі вкroppлювання в один контекст вимовно підкресленої або недбалої цитації другої мови» з «плеонастично подвоєними виразами з термінами двох мов»? Чи вважав автор конкретно перше «мовним суржи́ком», а друге — спорідненим, але окремим від «мовного суржика» явищем? Цього ми вже не дізнаємось.

Так чи інакше, у Ларіна доцільно розрізняти «мовний суржик» у вузькому сенсі — нестандартні україно-російські неологізми, спричинені інтерференцією обох літературних стандартів; і «суржик» у широкому розумінні — тобто перше + «часті вкroppлення вимовно підкресленої або недбалої цитації з однієї (стандартної/літературної) мови в іншу». Уже на цьому рівні помітно, наскільки ларінське розуміння «суржи́ку» відрізняється від того, що домінує в сучасному українському академічному дискурсі.

Так, Лариса Масенко прямо зазначає, що інтерфероване мовлення не слід ототожнювати зі «змішуванням мов» і, відповідно, із «суржи́ком». На її думку, навіть за наявності численних відхилень від норми в мовленні білінгвів його граматична структура та основний лексичний фонд залишаються українськими, а тому таке мовлення «не можна розглядати в одному ряду із суржи́ком». З огляду на це, поняття «суржик», яким послуговується Ларін, лише частково перетинається з тим значенням, яке закріпилося за цим терміном у пізнішій українській мовознавчій традиції. Повертаючись до Ларіна, він вбачає «мовний суржик» (в обох сенсах) результатом київської «українсько-російської дводіалектності», яку він сам уподібнено прирівнює до «чергової російсько-французької дводіалектності російського світського загалу кінця XVIII — середини XIX віку». Як ми знаємо, ця «російсько-французька дводіалектність» не кристалізувалася в окремий стабільний мовний код, а реалізовувалася у вигляді літературних

вставок, запозичень, калькування та різних типів мовної інтерференції. Це дозволяє припустити, що й у Ларіна згаданий «мовний суржик» не мислився як окремий мовний код у сучасному розумінні, а швидше як опис сукупності інтерференційних явищ у межах двох стандартів, що не являють собою єдиного явища.

Тобто використання слова «суржик» у Ларіна скоріш позначає розмовний інтуїтивний ярлик для явищ мовного контакту, а не стабільний об'єкт лінгвістичного аналізу. Як можемо бачити з його прикладів, він фіксує явища, які сьогодні можна описати як запозичення з української/російської, перемикання кодів і мовну інтерференцію (в сучасній лінгвістичній термінології). Також уже в нього простежується «записування в суржик» питомо українських лексичних одиниць, як-от *«привикнути»*, *«подожди»* тощо. Але важливо, що ці явища не утворюють у нього чітко відмежованого класу «суржику»; межа між ними не концептуалізована як аналітично значуща.

Ларін вважає, що «одnodіалектність у строгому розумінні нетипова навіть для сільського населення Європи» (включно з територією колишньої Російської імперії), і що «російське, українське та білоруське селянство дводіалектне вже в міру того, як широко воно розпоряджає крім місцевої говірки ще й найближчою літературною або державною мовою. Те, що цим другим діалектом володіють не всі і не цілком - не має принципової ваги. Важно констатувати, що скрізь розуміють найближчу літературну мову, а часто крім неї ще й російську...». При цьому додає: «Треба зазначити при цьому, що розуміння не тільки російської, але й найближчої літературної

мови здобувається як засвоювання нового діалекту, а не дається "саме з себе" через подібність або "однорідність"» [Ларін, с. 190-191]. Розглядаючи «дводіалектність» (білінгвізм) як норму, щонайменше на європейському континенті, Ларін дає зрозуміти, що ця «дводіалектність» не обов'язково включає володіння стандартизованими мовними варіантами. За Ларіним, не кожна людина «сама собою» може говорити та розуміти стандартизований (літературний) варіант навіть своєї мови.

Отже, як можемо зазначити, попри використання слова «суржик», Ларін фактично не описує окрему мовну систему. Більше того, його аналіз суперечить багатьом пізнішим уявленням про «суржик» як про самостійний мовний різновид. Особливо показовою є його теза про те, що для певної групи людей «не існує взагалі двох розмовних мов». Інакше кажучи, Ларін не бачить перед собою трьох мовних систем — української, російської та «суржику». Натомість він спостерігає мовні практики білінгвів, які по-різному комбінують доступні їм ресурси двох літературних мов,

Також, як видно з фрагменту, під київською «дводіалектністю» Ларін, скоріш за все, розглядав користування саме літературними стандартами української та російської мов у місті (в статті він використовує поняття «мови» та «діалекту» взаємозамінно). Це засвідчує, що, попри відсутність у Ларіна розвиненої нормативної програми щодо мовної політики, його аналіз не виходить повністю за межі стандартно-мовної ідеології, яка в цей період залишається базовою рамкою для більшості лінгвістичних описів.

Чому ж ми вважаємо, що у Ларіна маємо справу не з прямим «метафоричним перенесенням назви зернової суміші на мовну» словами Лариси Масенко, а з більш складним механізмом концептуального перенесення, що проходить через посередні тваринно-людські ланки? На це натякає використання самим Ларіним метафори «гібридності» («гібридні неологізми»). Оскільки матеріалом аналізу в Ларіна є передусім міське мовлення Києва, його метафорика «гібридності» навряд чи безпосередньо спирається на первинне аграрне значення слова «суржик» як суміші зерна.

Важливо, що за часи Ларіна переносне значення лексеми «суржик» у значенні «людина змішаного походження» досі фіксується в художній літературі, орієнтованій на широкого читача. Так, наприклад, знаходимо її використання аж 2 рази у книжці нарисів Олекса Влизька «Поїзди ідуть на Берлін» 1931 року саме в цьому значенні:

«Головні відвідувачі кафе — негри та **суржики** негритянок і мексиканських бандитів».

«Мулат — цього, другого, третього, четвертого й усіх негрів, що заповнюють кафе — по-звірячому ненавидить.

Він вважає їх за своїх корінних ворогів тому, що він сам особисто **суржик** і по крові спинився десь посередині між негритянкою та дон-жуаном з Мінас-Жіраесу.»

«Рецбригада» «марксо-ленінського» журналу «Критика» у своїй «рецензії» цього твору представника Розстріляного відродження (через 3 роки, у 1934

Олекса Влизько справді був розстріляний у віці 26 років) цитуючи другий фрагмент, навіть ставить «(!)» після самого слова. [168 с.] Це свідчить про те, що слово в цьому значенні досі було широко зрозумілим і не потребувало пояснення ще на початку 1930-х років; його використовували без лапок (на противагу «мовному суржику» Ларіна).

Можна сміливо припустити, що Ларін не був першим, хто вжив слово «суржик» на позначення чогось мовного. Зі слів Юрія Шевельова, він вперше почув слово «суржик» в мовному контексті у Харківському газетному технікумі в 1930-х від студента з обласного села Федора Лади «як окреслення мішаної українсько-російської мови східноукраїнського села» [Масенко, с. 5]. Отже, наскільки можна судити з доступних нам джерел, «мовне» значення слова «суржик» сформувалося на території підсоветської України в першій третині ХХ століття. Згідно Артему Москаленку, слово стало позначати «представника мішаної раси» в II половині ХІХ століття (Москаленко посилається на словник Грінченка, але люди з однокореневими прізвищами були задовго до цього часу), «а після революції слово суржик стало ще й назвою мішаної, макаронічної мови (УРС)». [Москаленко, с. 6]

Також, важливо зазначити, що до поширення лексеми «суржик» на позначення «мішаної мови», знаходимо використання відомого нам синоніма «мішанець» з подібним перенесенням у мовну сферу. Наприклад, з Записок Наукового товариства імені Шевченка 1893 року (також передруковано 1912): «Другою важною рѣчею есть ѳазык — на Соборѣ Учених (1848) цѣлое сѣромаджинье (винявши килькох) освѣдчилося за ѳазыком руским просто-

народним. Но нинѣ Зоря сотворѣла собѣ по части ѣзык новѣй, **мѣшанец**, по части писала церковним, а по части російским ѣзыком — тое противилося желаніям и потребам народа — Зоря пострадала совсѣмъ симпатію у народа — а кто еще пренумеровав, дѣлав лише жертву на рѣч чужу, бо не на свой ѣзык...» [Записки Наукового товариства імені Шевченка, с. 98].

Цікаво також бачити через століття ці слова разом в одному абзаці вже в Донецькому віснику Наукового товариства ім. Шевченка, томи 8-11, 2005, с. 21: «... стояти на сторожі чистої мови, а потреба перекладу свідчить про наявність відмінної, окремої мови. Мовний **мішанець** також тяжіє до послідовності й усталеності, а віддалення його словника від кожної з донорських норм буває більшим, ніж лексична відстань між деякими спорідненими мовами. Тим-то правління **суржику** цілком сходить на переклад...» [Донецький вісник НТШ, 21].

Чому ж саме лексема «суржик» витіснила слово «мішанець» на позначення «мішаної мови»? Складно відповісти, але маємо гіпотезу, що частково може пояснити цей факт. Вважаємо, що можна цілком виключати роль додаткових фонетичних асоціацій. Наприклад, Леся Ставицька писала про негативні асоціації, що в неї викликає звук /ж/ в цьому слові [Ставицька], але сам по собі він міститься в багатьох словах української мови з позитивною конотацією («жити», «бажати», «жито», «рожевий», «можливо»...). Однак, серед питомо українських слів не так багато таких, що містять в собі звукосполучення «рж»: «(і)ржа» (і деривати), «(і)ржати» (і деривати), «держати» (і похідні, на кшталт «державна», «державник», «одержимий») і деривати від «рож» (включно зі словом «суржик»). Не важко помітити, що

багато з цих слів, як і слово «суржик» можуть нести негативну переносну конотацію. Але саме в 20-ті і 30-ті роки, саме на території підсовецької України мало поширення ще одне слово зі звукосполученням «рж», що використовувалось майже завжди лише з негативним підтекстом - це слово «буржуй».

Так чи інакше, від часу публікації статті Ларіна слово «суржик» пройшло довгий шлях від поодинокого переносного вживання до одного з центральних понять українського мовознавчого дискурсу. Протягом наступних десятиліть воно поступово набуло статусу спеціального терміна, обросло численними дефініціями та стало об'єктом окремої дослідницької традиції. Водночас важко сказати, наскільки сам Ларін погодився б із пізнішими концептуалізаціями «суржику», що нерідко виходять далеко за межі його первісного опису явищ мовної інтерференції та запозичень у розмовному мовленні. Саме до цих дефініцій та теоретичних підходів ми й звернемося в наступному розділі.

Розділ 2. Домінуючі визначення «суржику»

2.1. Мовні ідеології та *standard language ideology*: теоретичні рамки

Перш ніж переходити безпосередньо до аналізу визначень «суржику» в українському мовознавстві, треба все ж таки окреслити теоретичну рамку, в межах якої ці визначення взагалі можуть бути коректно прочитані. Бо проблема тут, якщо трохи спростити, не лише в тому, як саме різні автори описують «суржик», а й у тому, які уявлення про мову вони вже наперед вважають очевидними. І ці уявлення часто не проговорюються прямо, але фактично визначають усе подальше пояснення.

У сучасній соціолінгвістиці для цього використовується поняття мовних ідеологій. Як зазначає Богдан Ажнюк, у західній науковій традиції цей термін функціонує вже майже пів століття, тоді як в українському мовознавстві його активне вживання починається відносно пізно, десь на початку 2000-х років, і навіть тоді воно радше епізодичне, ніж системне [Ажнюк 2024, с. 3–4]. Тобто ми маємо ситуацію, коли сам інструмент уже існує в міжнародній соціолінгвістиці як звичний аналітичний ресурс, але в українському контексті він довго входить у обіг ніби частково, уривками, без повної стабілізації значення.

І це важливо не як біографія терміна, а як симптом. Бо Ажнюк прямо підкреслює, що в різних авторів «мовна ідеологія» означає різні речі, інколи доволі різні, і тому виникає потреба не просто у визначенні, а в певному

узгодженні базових сенсів, своєрідному семіотичному каркасі, який дозволяє говорити про одне й те саме поле явищ [Ажнюк 2024, с. 4–5]. Іншими словами, сам термін ще не є повністю «заспокоєним», він трохи рухається залежно від контексту.

Класична точка входу в цей підхід зазвичай пов'язується з Майклом Сільверстайном. У його формулюванні мовна ідеологія це комплекс переконань про мову, який використовується носіями для пояснення і виправдання мовної структури та мовної практики. Але тут важливе не лише саме визначення, а те, що воно зсуває фокус: мова перестає бути лише системою правил і починає розглядатися також як система пояснень цих правил, тобто як щось, що постійно інтерпретується самими мовцями.

У Піллер ця ідея подається більш соціально прямолінійно. Вона наголошує, що мовні ідеології це не просто «думки про мову», а уявлення і почуття щодо мови, які виконують соціальну роботу. Тобто вони не описують реальність нейтрально, а фактично допомагають її організовувати, пов'язуючи мовні форми з соціальними структурами, статусами і доступом до ресурсів [Piller 2015, р. 4]. І це вже важливий крок: мова тут перестає бути відокремленою від соціальної нерівності.

Піллер також підкреслює момент, який у таких роботах часто проходить ніби між іншим, але насправді є ключовим. Мовні ідеології зазвичай представляють інтереси певних груп у суспільстві. Тобто вони не просто «існують», а працюють як форма легітимації певного порядку. Через це навіть уявно нейтральні твердження про «гарну» чи «правильну» мову можуть мати чіткий соціальний ефект, навіть якщо він не проговорюється прямо.

Далі ми виходимо на поняття *standard language ideology*, яке в цій роботі є центральним, бо саме воно дозволяє пояснити, чому «суржик» взагалі описується як проблема, відхилення або змішання. Як зазначає Ажнюк, більшість сучасних мовних ідеологій базуються на принципі стандартизації мовної поведінки і одночасному запереченні нестандартизованих форм [Ажнюк 2024, с. 5–6]. Це означає, що стандарт не просто існує як один із варіантів, а виступає як норма, яка витісняє альтернативи ще до того, як вони отримують можливість бути нейтрально описаними.

Піллер формулює це ще більш жорстко. *Standard language ideology* це віра в те, що один різновид мови є кращим за інші, причому не лише технічно, а й естетично, морально та інтелектуально. І хоча цим різновидом реально користується меншість мовців, саме він отримує статус універсальної норми [Piller 2015, p. 4]. Тут виникає характерний розрив: те, що соціально обмежене, починає функціонувати як загальний стандарт.

Важливо, що ця ідеологія не тримається лише на абстрактних уявленнях. Як показує Волш, вона закріплюється через інституції, і саме це робить її стабільною. Освіта, медіа, державні структури, ринок праці постійно відтворюють уявлення про те, що існує одна правильна форма мови, і що вона є більш легітимною за інші [Walsh 2020, p. 775–776]. У результаті стандарт стає не просто мовною нормою, а механізмом соціальної фільтрації; таким чином з'являється важливий ефект, який у літературі описують як витіснення або «невидимлення» мовної варіативності. Формально варіативність існує, але в публічному і інституційному дискурсі вона перестає бути помітною як щось значуще. Вона ніби не зникає, але перестає рахуватися як повноцінний об'єкт опису.

Бломмаерт додає до цього ще один рівень, як би метатеоретичний. Він підкреслює, що поняття мовної ідеології виникає на перетині різних дисциплін і не має одного стабільного походження або єдиного способу використання. Його значення формується у різних традиціях, від антропології до дискурс-аналізу, і тому завжди трохи зміщене залежно від контексту [Blommaert 2006, р. 510–511]. Але саме ця «нестабільність» і зробила термін продуктивним, бо він дозволяє говорити про зв'язок мови і соціальної структури без жорсткої редукції до однієї моделі.

І нарешті, ще один важливий компонент цієї рамки пов'язаний із процесом стандартизації як таким. Кантор підкреслює, що кодифікація мови майже ніколи не є нейтральною процедурою. Вона завжди передбачає відбір, нормалізацію і упорядкування того, що до цього було варіативним і нерівномірним (Kantor 2020, р. 20). Після цього відбір починає сприйматися як природний порядок речей, хоча історично він таким не є.

Якщо зібрати все це разом, то виходить досить проста, але важлива річ. Те, що ми називаємо «мовою» і «правильністю», є не лише лінгвістичними категоріями, а результатом соціально закріплених уявлень про мову, які відтворюються через інституції і поступово набувають вигляду природності. Саме в межах цієї логіки далі і варто розглядати те, як українське мовознавство визначає і описує «суржик».

2.2. Концепт «суржику» крізь призму ідеології стандартної мови

2.2.1 Ранні довідкові визначення «суржику» XX століття

Імовірно, першим довідковим джерелом, де знаходимо слово «суржик» у «мовному» значенні став 14 том «Української радянської енциклопедії» (гол. ред. М.П. Бажан) 1963 року:

«СУРЖИК — 1) Мішаний посів озимої пшениці з озимим житом. 2) Суміш зерна хлібних злаків або борошна з неї (пшениці з житом, жита з ячменем, ячменю з вівсом тощо). 3) В переносному значенні — суміш слів з різних мов (мовний суржик)». [Бажан, 184]

Цікаво помітити відсутність будь-якої негативної конотації в усіх значеннях, конкретно відсутність натяку на «нечистість», а також відсутність «людського» значення. Припускаємо, що їх оминули через те, що суржик дедалі більше асоціювався з впливом російської мови і тим, що досі були люди, які могли пригадати негативні конотації «людозмішуваного» значення; і те, і те було неприпустимим для совєцької національної політики.

Енциклопедичне визначення тут працює не просто як фіксація слова, а як типова радянська лексикографічна операція нормалізації значення. Тобто слово ніби «виймається» з живого спектра можливих соціальних, побутових і оцінних вживань і редукується до трьох стабільних дефініцій, де кожна наступна є більш абстрактною і контрольованою, ніж попередня. Особливо це видно в переході від аграрного значення до мовного: він поданий максимально спокійно, без будь-якого соціального напруження, ніби це просто ще один випадок метафоричного розширення, а не маркер потенційно конфліктної мовної ситуації.

Водночас сама поява «мовного суржику» у такій формі вже є симптоматичною. Вона фіксує момент, коли опис мовної змішаності ще не кристалізується в окрему соціолінгвістичну категорію, але вже стає допустимим елементом енциклопедичного знання. І тут є певна внутрішня напруга: з одного боку, термін ніби нейтральний і технічний, з іншого боку,

сама можливість його появи в енциклопедії означає, що явище вже починає мислитися як окремий об'єкт опису.

Цікаво також, що в цій ранній кодифікації відсутня будь-яка спроба соціальної типологізації носіїв або пояснення причин появи «мовного суржику». Немає ні апеляції до двомовності, ні до мовного контакту, ні до соціальних практик. Це важливо, бо в пізнішій українській соціолінгвістиці саме ці пояснення стануть центральними. Тут же маємо «чисту» дефініцію без механізму її соціального обґрунтування.

Якщо дивитися на це крізь призму пізнішої теорії мовних ідеологій, то така «нейтральність» теж не є нейтральною. Вона приховує потенційно проблемні зони за рахунок енциклопедичної стислості. Тобто замість того, щоб артикулювати соціальний конфлікт або мовну напругу, текст просто не включає ці виміри в поле визначення. У результаті «суржик» тут ще не є ні оцінкою, ні діагнозом, ні соціолінгвістичною проблемою, а скоріш класифікаційною рубрикою, яка існує поруч з аграрними значеннями, але поки що не конкурує з ними за змістовну вагу.

Невдовзі після «Української радянської енциклопедії» «мовне» значення знаходимо в емігрантській «Українській малій енциклопедії» Євгена Онацького, надрукованій у Буенос-Айресі, Аргентина, а саме в її 15 книзі (1966, с. 1863):

«СУРЖИК - мішанина ріжного збіжжя, або муки з нього, наприклад, пшениці з житом, жита з ячменем, ячменя з вівсом і т. д. Звідти СУРЖИК - також людина мішаної раси, і, нарешті, рід жаргону, мішанина українських та московських слів, як наслідок неуважного ставлення української інтелігенції до власної мови».

Видана в еміграції, енциклопедія очевидно відбиває використання слова серед українців того часу, у додачу до визначення Грінченка, чие «людське» визначення совєцькі словники уникали. Водночас Онацький, певно, не побачив зв'язку між другим і третім значеннями.

У цій дефініції добре видно, що «суржик» ще не є стабілізованим терміном у сучасному лінгвістичному сенсі. Значення існують поруч, але не зведені в єдину аналітичну модель. Аграрне значення виступає як базове, від якого далі виводяться інші, однак цей перехід не пояснюється і не концептуалізується. «Людина мішаної раси» і «мовна мішанина» опиняються в одному семантичному полі, але без явного механізму зв'язку між ними. У результаті «суржик» на цьому етапі виглядає не як усталений науковий термін, а як рухома лексема з кількома конкуруючими траєкторіями значення, які ще не були зведені в єдину концептуальну рамку.

Одним з «класичних» визначень «суржику» в українській академії на диво досі є те, що його містить «Словник української мови» в 11 томах, де поруч із сільськогосподарським визначенням слова «суржик», подано також визначення, марковане як «перен.» та «розм.»:

«СУРЖИК, у, ч. 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші. - Сіяв пшеницю, а зібрав суржик! (Горд., Листи.., 1942, 11).

2. перен., розм. Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова. Угорець уже говорив йому щось бундючно й повчально, сиплячи строкатим суржигом з російсько-німецько-словацьких слів (Гончар, III, 1959, 144); Інститут.. послав експедицію до башкирських сіл Санжарівки і Боголюбівки для вивчення змін у мові переселенців із України.. Експедиція зупинилася в хаті удови Василюни.. Господиня говорить тільки українською мовою, її дочка - вже суржигом (Панч, На калин. мості, 1965, 260)».

Том 9, в якому знаходимо це визначення, був виданий майже 50 років тому — у 1978 році. Очевидно, на той час слово ще не встигло повноцінно увійти до

совецького українського мовознавства як лінгвістичний термін, на що вказує подання другого його визначення не тільки як «переносного», але й «розмовного», а також відсутність прикладу вживання «з наукової літератури».

Не тільки визначення не містить прив'язки конкретно до так званого «українсько-російського суржику», на нього не вказують і приклади вживання слова з української художньої літератури: у першому випадку маємо «суржик з російсько-німецько-словацьких слів», в другому ж – просто «суржик». Тут, звісно, можна одразу подумати про «українсько-російський суржик», але що саме мав на думці Петро Панч важко сказати; письменник подає лише одну репліку цієї «дочки», і вона виявляється повністю позбавлена будь-якого неукраїнського (/російського) впливу:

«Експедиція зупинилася в хаті удови Василя. Кімната й кухня з варистою піччю чистенько побілені, на образах висять вишиті рушники. Господиня говорить тільки українською мовою, її дочка — вже суржилом. Яскраво горіла лампа. Я вкрутив гніт.

— Багато гасу вигорить,— кажу. Василянина дочка заперечила:

— Як не наїсися, так не налижешся. Не люблю, як воно ото блимає, як сліпець,— і знову викрутила гніт.

— Пісень українських ще не забули?

Одна і друга називають "Ой хмелю, мій хмелю", "Розпрягайте, хлопці, коні", "На вгороді верба рясна"... (Панч, На калин. мості, 1965, 260)».

Як бачимо, це визначення стосується не конкретно лише української мови, а «елементів двох або кількох мов» (наприклад, російської, німецької, словацької).

Це визначення цитується на початку книги Лариси Масенко «Суржик: між мовою і языком» [Масенко, с. 4], де слугує базовим визначенням «суржику», подається як валідне і ніколи не ставиться авторкою під сумнів. Справді, вся книга побудована на цьому визначенні.

2.2.2 Пост-совєцький дискурс про «суржик»

Іншим «класичним» визначенням «суржику» є те, що його містить друге видання енциклопедії «Українська мова» 2000 року авторства Катерини Ленець:

СУРЖИК (букв. — суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом і т. ін., а також борошно з такого зерна) — мова, в якій штучно об'єднані без дотримання літ. норм елементи різних мов. Ужив. переважно щодо укр. просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок укр.-рос. інтерференції) рос. елементами: самолёт, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в школі, гостра біль. С. — це збіднена мова, позбавлена нац. колориту, краси й виразності. Найпоширеніший у побут. мовленні, звідки проникає на сторінки газет і журналів, книжок і брошур. Боротьба з С. — одне з гол. завдань у галузі підвищення культури укр. мови. У худож. мові С. — стиліст. засіб типізації та індивідуалізації персонажів, створення коміч., іроніч. ефекту (напр., мадам Карапет у творі «„Аристократ" з Вапнярки» О. Чорногуза).

Якщо дивитися на це визначення не просто як на словникову фіксацію, а як на спосіб мислення про мову, то тут дуже добре видно те, що в сучасній соціолінгвістиці називають *standard language ideology*. Тобто мовлення поділяється на «нормальне» і «ненормальне», причому «нормальне» не просто описується, а оцінюється як красиве, повне, культурно правильне, а все інше

автоматично зсувається в зону «засмічення», «збіднення» і відхилення від норми.

У цьому сенсі Ленець фактично працює не тільки з описом мовного явища, а з цілою системою оцінок. Те, що називається «суржи́ком», одразу подається як щось, що треба виправляти, з чим треба боротися, і що становить проблему для «культури мови». І це вже не нейтральна дефініція, а нормативна рамка, в якій сама ідея мовної різноманітності автоматично опиняється в підпорядкованій позиції.

Особливо показово, що приклади «суржику» тут не просто ілюструють мовне явище, а підкріплюють уявлення про його «низькість». Тобто мова не описується як варіативна система, а радше як ієрархія форм, де одна з них оголошується правильною за замовчуванням, а інші вже визначаються через відхилення від неї. Це типова логіка *standard language ideology* у тому вигляді, як її описують у сучасній західній соціолінгвістиці: стандарт не просто один із варіантів, а норма, яка отримує соціальну і моральну перевагу.

У результаті «суржик» у цій дефініції функціонує не як нейтральний лінгвістичний опис змішаної мовної практики, а як категорія, через яку маркується відхилення від уявного «правильного» українського стандарту.

Для прикладу наведемо класичне визначення *patois* з першого видання «Енциклопедії» Дідро і д'Аламбера 1751 року [*Encyclopédie*]:

Патуа (грам.) — спотворена мова, якою розмовляють майже в усіх провінціях: кожна має свій патуа; так, ми маємо бургундський патуа, нормандський патуа, шампанський патуа, гасконський патуа, провансальський патуа тощо. Мовою розмовляють лише в столиці. Я не сумніваюся, що так само було з усіма живими мовами і що так само було з усіма мертвими мовами. Що таке різні діалекти грецької мови, як не патуа різних регіонів Греції?

Можна помітити, що між цим визначенням і дефініцією Ленець, попри майже три століття різниці, існує досить впізнавана структурна подібність у способі

мислення про мовну варіативність. І там, і там «нестандартні» форми мови описуються не як рівноправні різновиди мовної практики, а як щось вторинне, локальне, обмежене певними просторами або соціальними групами.

У випадку «Енциклопедії» Дідро і д'Аламбера «патуа» прямо визначається як «спотворена мова», тобто вже на рівні базової дефініції закладається оцінка, яка не залишає простору для нейтрального опису. Далі ця логіка підсилюється через чітке протиставлення: з одного боку є «мова» як така, яка пов'язується зі столицею, а з іншого є «провінційні» патуа, розсіяні по території і позбавлені статусу повноцінної мовної форми.

Якщо співвіднести це з визначенням Ленець, то бачимо схожу схему, хоча вже в модернізованій і академізованій формі. Те, що називається «суржи́ком», так само виводиться за межі «нормальної» мови, описується через категорії «засмічення», «збіднення», «порушення норм», і при цьому обов'язково прив'язується до уявлення про існування правильної, впорядкованої мовної системи, яка виступає точкою відліку.

Ми вважаємо, що різниця не в логіці, а в термінологічному оформленні. У Дідро і д'Аламбера це ще доволі пряме і відверте ієрархізування мовних форм, де центр і периферія розділені майже географічно і соціально. У Ленець ця сама модель вже подається через сучасну лінгвістичну лексику, через «інтерференцію», «норму», «культуру мови», але базова структура оцінювання залишається тією ж самою.

У третьому виданні енциклопедії «Українська мова» (2004) визначення, подане раніше Ленець, було замінене формулюванням О. Тараненка:

СУРЖИК (букв. — невисокої якості суміш зерна різних культур — пшениці й жита, а також жита і ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші) — поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення окремої особи та соціолекту певної групи, що формуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов. (...) найчастіше під С. як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни внаслідок тривалої

масової контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі.

У цьому формулюванні помітна спроба подати визначення більш «описово» і менш оцінно, принаймні на рівні явної лексики. Проте це не знімає базових припущень, на яких воно тримається. Сам спосіб опису «суржику» як результату змішування вже передбачає, що мови існують як окремі, відносно стабільні системи, які в нормі мають бути розмежовані, а їх взаємодія розглядається як вторинне відхилення або наслідок контактної ситуації.

Навіть якщо тут майже не проглядається пряма оцінність у стилі «правильне» проти «неправильного», сама рамка опису все одно залишається близькою до логіки *standard language ideology*. Вона не обов'язково проявляється у відкритих оцінках, але закладена в тому, як саме концептуалізується мовна система: як набір відносно автономних і «чистих» кодів, між якими можливе змішування.

Окремо варто звернути увагу на використання категорій на кшталт «просторіччя» та «ненормативне мовлення». Формально вони виглядають як технічні соціолінгвістичні терміни, але історично й концептуально походять із традиції, де вже задана ієрархія між стандартом і нестандартом. Тому навіть у більш нейтральному викладі вони продовжують відтворювати уявлення про мовну норму як про щось первинне і нормативно привілейоване. Тараненко наче й робить крок у бік дескриптивності, але не виходить за межі базової моделі, у якій мови мисляться як дискретні системи.

Введений в українське мовознавство советсько-російський концепт «просторіччя» ніколи не був нейтральним описовим терміном. За самим Тараненком:

«ПРОСТОРИЧЧЯ — один зі структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не маючи територіальних або вузькосоціальних обмежень, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування П. — усно-розмовна мова осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості. Про П. як певну систему, більш-менш цілісний наддіалектний різновид національної мови можна говорити

переважно щодо мови певних кіл міського, рідше сільського населення, що намагаються відірватися від місцевої діалектної бази».

Як бачимо, уже саме це визначення побудоване навколо опозиції між літературною мовою та її «неповноцінними» відповідниками. Просторіччя тут визначається не через власні структурні особливості, а через брак чогось іншого: недостатнє знання літературної норми, недостатню освіченість носіїв, віддаленість від престижного стандарту. Іншими словами, це не самостійна мовна категорія, а залишкова категорія для всього, що не відповідає літературному ідеалу.

Саме тому використання поняття «просторіччя» у визначенні так званого «суржику» не є цілком нейтральним навіть тоді, коли з нього прибрано відкрито оціночні формулювання на кшталт «засмічена мова», «збіднена мова» чи «боротьба із суржилом». Оцінка вже закладена в самому понятійному апараті. Якщо суржик визначається як різновид «просторіччя», то він автоматично опиняється на нижчому щаблі мовної ієрархії щодо літературного стандарту.

З перспективи сучасної критичної соціолінгвістики тут проявляється одна з характерних рис *standard language ideology*. Стандартна мова виступає не як один із можливих мовних різновидів, а як єдина можлива форма мови, щодо якого всі інші форми мовлення визначаються через ступінь наближення або віддалення. Відповідно, мовна варіативність постає не як нормальний стан мовного життя, а як проблема, наслідок «недостатнього» опанування стандарту або відхилення від нього.

Тому навіть значно стриманіше визначення Тараненка не означає повного розриву з нормативною традицією. Воно демонструє перехід від відверто моралізаторського дискурсу до більш академізованого опису, але цей опис усе ще спирається на уявлення про існування привілейованої мовної норми та підпорядкованого їй простору «ненормативних» різновидів. Саме в цьому сенсі між визначеннями Ленець і Тараненка існує не стільки розрив, скільки спадковість: змінюється лише описовий вокабуляр, але значна частина вихідних ідеологічних передумов залишається незмінною.

Попри відносно стриманий і академізований характер опису Тараненка, його понятійний апарат, як було показано вище, усе ще значною мірою спирається на засади *standard language ideology*. Водночас не всі тексти про «суржик» приховують ці ідеологічні передумови за мовою наукового опису. Варто наголосити, що саме «моралізаторський підхід» став мейнстрімним способом говорити про «суржик», і значною мірою він зберігає свої позиції донині, що засвідчують, зокрема, праці Лариси Масенко, до аналізу яких ми ще повернемося нижче.

Одним із найяскравіших ранніх прикладів такого підходу стала книга Оксани Сербенської «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити» (1994).

Показовою є вже сама назва видання. У ній мовна нормативність безпосередньо пов'язується з етикою поведінки: «правильно говорити» ставиться в один ряд із «ввічливо поводитись». Таким чином мовне питання подається не лише як питання комунікації чи мовної структури, а й як питання особистої культури, вихованості та суспільно схвальної поведінки.

У самій книзі зустрічаємо таку характеристику «суржику»:

«Витворився своєрідний різновид мови, який дістав згідну назву суржик. На його означення поширилися сполучення “недорікуватий суржик”, “убогий суржик”. Безперечно, є свої закони розвитку контактуючих мов, у тому числі української та російської. І коли людина вводить у своє мовлення слова і словосполучення іншої мови, не руйнуючи граматичної основи, фонетичних особливостей української, оберігає її красу, користується її невичерпним лексичним і фразеологічним багатством, то такий процес природний і не викликає заперечень. Однак доволі часто змішуючи слова української та російської мов, відмінюючи слова і сполучаючи їх за зразком російської, творячи фрази всупереч моделям рідної мови, її носій мимоволі стає “напівмовним”, приймає мовний покруч».

Цей уривок заслуговує на особливу увагу, оскільки багато мотивів, які згодом стануть звичними для українського академічного дискурсу про «суржик», уже присутні тут у цілком сформованому вигляді. Перед нами не просто опис певного мовного явища, а ціла система оцінок, де мовні практики пов'язуються з категоріями правильності, культурності та повноцінності.

Особливо показовим є те, що оцінювання стосується не лише самого мовлення, а й людини, яка ним користується. Сербенська говорить про носія «суржику» як про «напівмовного» і використовує метафору «мовного покруча». Таким чином негативна характеристика мовної практики переноситься на мовця. Об'єктом оцінки стає вже не тільки спосіб говоріння, а й сама людина.

З погляду сучасних досліджень мовних ідеологій маємо справу з характерним проявом *standard language ideology*. Як зазначають дослідники цього напрямку, привілейований мовний стандарт часто починає сприйматися не просто як один із можливих мовних різновидів, а як єдина легітимна, культурна та повноцінна форма мови. Відповідно, відхилення від нього легко починають інтерпретуватися як ознака браку освіти, культури або мовної компетенції.

Важливо й те, що книга Сербенської передусе як енциклопедичному визначенню Ленець (2000), так і визначенню Тараненка (2004). Тому її варто розглядати не як реакцію на вже сформований академічний консенсус, а радше як один із текстів, що брали участь у його формуванні. Багато елементів, які пізніше з'являться в академічних визначеннях «суржику» — уявлення про мовне змішування як відхилення від норми, протиставлення «правильної» і «зіпсованої» мови, а також сама постановка проблеми як питання мовної культури — вже чітко артикульовані в «Антисуржику».

Саме тому «Антисуржик» становить інтерес не лише як популярний мовний poradnik 1990-х років, а й як важливий документ історії українських мовних ідеологій. У ньому особливо виразно видно ті нормативні та моральні передумови, які згодом значною мірою визначатимуть академічні підходи до поняття «суржик».

Цікавий наступний фрагмент з книжки авторки:

«Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася упродовж віків, загрожує змінити мову, яку прийняв Тарас

Шевченко, показавши світові її красу й силу, плекали Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, записуючи її “нестертий слід ... самотійно між культурні мови».

Тут з'являється ще один типовий для дискурсу «суржика» елемент, а саме апеляція до мовних авторитетів, які зазвичай виявляються класиками української літератури. «Небезпека» і «шкідливість» суржику обґрунтовується тим, що він нібито «паразитуює» на мові, яка формувалася упродовж століть і яка була «виPLEкана» українськими класиками: Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським... У такій аргументації ці автори постають не просто як письменники, а як своєрідні гаранті існування «чистої» і внутрішньо стабільної української мови.

Однак сама ця логіка передбачає досить сильне спрощення мовної реальності. Вона виходить із припущення, що мова цих авторів є однорідною, внутрішньо «очищеною» від варіативності та контактних впливів, і що саме ця уявна однорідність становить еталон «справжньої» української мови, що майже повністю збігається з сучасним українським мовним стандартом. Проблема полягає в тому, що такий еталон конструюється постфактум і не враховує реальної мовної практики самих класиків.

Показовим є те, що «суржикові» і «небажані» елементи, що їх наводить у словниковій частині «Антисуржика» Оксана Сербенська і які вона пропонує замінювати на нормативні відповідники, регулярно фіксуються в текстах тих самих авторів, які ж нею подаються як носії мовної «чистоти».

Так, наприклад, у Івана Франка знаходимо вживання слова «гвоздь» у цілком нейтральному наративному контексті: «Він велів зробити чотири дерев'яні скриньки: дві окувати золотом, вложити в них смердючі труп'ячі кістки і потім забити їх золотими гвоздями» (Франко). У того ж Франка знаходимо також такі «суржикізми» як «взамін», «готовити», «освоїтися» та інші.

Це створює внутрішню напругу в самому способі аргументації: якщо «суржик» визначається як «псування» мови, то виникає питання, чи слід тоді кваліфікувати як «зіпсовані» також тексти класиків, які водночас виступають джерелом нормативного авторитету. У рамках такого підходу це питання

фактично не ставиться, оскільки мовна історія редукується до уявлення про вже завершену і очищену норму.

У результаті маємо ситуацію, де замість опису мовної варіативності відбувається її селективне «очищення» через звернення до авторитетів, які самі ж не завжди вписуються в той нормативний образ, який від їхнього імені вибудовується.

Знаходимо у Сербенської також характерний для дискурсу «суржику» прийом апеляції до псевдофактів чи «міфів», що подається як загальновідомий аргумент. Зокрема, наводиться твердження такого типу:

«Фонетична розкіш, лексичне та фразеологічне багатство, синтаксична гнучкість, величезні словотворчі можливості дістали загальне визнання 1934 р. у Парижі на всесвітньому конкурсі краси мов, де українська зайняла третє місце (на першому — французька, на другому — перська).»

Проблема цього фрагмента полягає не лише у його оціночній риториці, а й у самій фактичній основі. Йдеться про історію, яка в різних формах циркулює в популярному публічному дискурсі, однак не має надійного підтвердження у вигляді зафіксованого науковими чи організаційними джерелами «конкурсу мов» із таким рейтингуванням у Парижі 1934 року. Попри це, вона функціонує як риторичний ресурс легітимації, покликаний підсилити уявлення про «виняткову досконалість» (стандартної/літературної) української мови.

У межах розглядуваного дискурсу це важливо не стільки як питання історичної точності, скільки як симптом. Подібні наративи працюють як частина ширшої ідеології мовної винятковості, де мова описується через набір естетизованих характеристик і зовнішніх «міжнародних визнань», навіть якщо їхня емпірична верифікація є неможливою. У поєднанні з моралізаторськими оцінками «суржику» це формує доволі характерну модель аргументації: з одного боку, «суржик» постає як деградація, тоді як з іншого — мовна «норма» підтримується через апеляцію до символічних авторитетів та міфічних історичних сюжетів.

Тепер розглянемо, мабуть, найвпливовішу і водночас найавторитетнішу для українського академічного дискурсу про «суржик» працю, а саме «Суржик: між мовою і язиком» Лариси Масенко.

Погляди Лариси Масенко на «суржик» загалом мало чим принципово відрізняються від підходу, який ми бачили в Оксани Сербенської. Вони значною мірою виходять із спільного набору пресупозицій про мову, норму і відхилення. Відмінність полягає насамперед у способі викладу. Якщо Сербенська формулює свої оцінки відкрито, у морально-оцінній рамці, то Масенко намагається подати той самий зміст у більш академізованій формі, ближчій до енциклопедичного чи соціолінгвістичного опису. Однак ця зміна стилю не супроводжується суттєвою зміною вихідних засновків.

Показово, що сама Масенко прямо вказує на спорідненість власної позиції з традиційним українським нормативним поглядом на «суржик». Так, узагальнюючи ставлення українських мовознавців та інтелектуалів до цього явища, вона пише: «Переважна більшість українських інтелектуалів трактують суржик як спрощений, ущербний різновид мовлення» (Масенко, 2019, с. 69). Далі як приклад такого підходу авторка наводить саме Оксану Сербенську та її «Антисуржик», цитуючи відомий фрагмент про те, що «суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася упродовж віків...» (Масенко, 2019, с. 69).

Сам спосіб цитування тут показовий. Масенко не дистанціюється від такого опису і не пропонує його критичного аналізу як прикладу певної мовної ідеології. Навпаки, наведене висловлювання інтегрується в загальну логіку викладу як цілком легітимна характеристика досліджуваного явища. Це дозволяє говорити про значну спадковість між «Антисуржи́ком» Сербенської і пізнішою академічною традицією опису «суржи́ку».

Як уже зазначалося, за базове робоче визначення «суржику» Масенко фактично бере дефініцію, закріплену в одинадцятитомному «Словнику української мови», зокрема через поняття «нечиста мова» та «відхилення від норм літературної мови». При цьому самі ці формулювання не стають предметом окремого критичного аналізу. Не ставиться питання, що саме означає «нечиста мова», хто і на якій підставі визначає ступінь цієї «нечистоти», і чому мовлення, яке природно варіюється в реальних комунікативних ситуаціях, має описуватися через категорію дефекту або відхилення.

Так само майже не проблематизується сама ідея мовної норми як вихідної точки опису. Між тим, як було показано в попередньому підрозділі, сучасні дослідження мовних ідеологій розглядають стандартну мову не як природну форму існування мови взагалі, а як історично сформований соціальний конструкт, підтримуваний освітніми, адміністративними та культурними інституціями. У тексті Масенко ця перспектива практично відсутня. Натомість нормативна мова постає як самоочевидна точка відліку, а всі відхилення від неї автоматично отримують негативне забарвлення.

У результаті критичний розгляд самих дефініцій «суржику» не виглядає центральним завданням авторки. Складається враження, що основна увага зосереджена не на перевірці того, наскільки придатними є наявні категорії опису, а на накопиченні аргументів на користь уже сформованого уявлення про якийсь «суржик» як про щось «ущербне», «проблемне» і «небезпечне». Саме тому книжка Масенко є особливо цікавою для аналізу як документ певної мовної ідеології, що тривалий час залишалася домінантною в українському мовознавстві.

У Масенко «суржик» вибудовується як історично протяжне явище, яке нібито має довгу генеалогію і починається не з модерної урбанізації чи масової двомовності, а значно раніше, в момент структурного зламу мовної ситуації на українських землях у межах імперського простору. У цій логіці ключовим стає не опис реальних мовних практик у їх різноманітті, а пояснення мовних змін через зовнішній тиск і адміністративне витіснення української мови з інституційних сфер.

Далі ця схема досить жорстко прив'язується до соціальної стратифікації. Первинний «суржик» у такій інтерпретації постає як мовлення груп, включених у імперську бюрократичну і освітню систему, тобто тих, хто змушений працювати з російською канцелярською нормою, але при цьому не повністю її засвоює. Власне змішаність тут не розглядається як нормальна властивість контактних ситуацій, а як результат неповного опанування «правильної» мови, де українська база ніби механічно поєднується з елементами російського офіціозу.

Потім ця модель без особливих розривів переноситься на індустріальну добу. Урбанізація, міграція і формування робітничих центрів подаються як механізм різкого розширення цього ж самого явища, яке вже не обмежується чиновницьким середовищем, а починає охоплювати міське населення загалом. Місто в цій конструкції фактично стає простором, де українська мова системно втрачає стабільність через демографічну асиметрію і постійний тиск російської.

У підсумку вибудовується доволі прямолінійна траєкторія: від ранніх адміністративних прошарків до індустріальних міст і далі до ширшого соціального поширення змішаного мовлення. При цьому різні історичні

контексти і різні типи мовного контакту зшиваються в одну безперервну лінію, ніби йдеться про одне й те саме явище, яке просто змінює масштаби.

У такій схемі помітна характерна редукція складності мовного контакту. Різні соціолінгвістичні ситуації, які в сучасній теорії зазвичай описуються як множинні, контекстно залежні і структурно різні, тут фактично зводяться до єдиного механізму поступового «розширення» «змішаного» мовлення. Це створює ефект безперервності там, де емпірично швидше очікувалися б розриви, локальні відмінності і різні типи мовної взаємодії. У результаті «суржик» у Масенко постає не стільки як аналітична категорія, що описує різні практики мовного контакту, скільки як узагальнюючий історичний конструкт, який дозволяє вписати дуже різні мовні ситуації в одну пояснювальну рамку з наперед заданою логікою розвитку.

Слід також зазначити, що саме визначення «суржику» як «форми змішаного українсько-російського мовлення» або загальніше як «мовного змішування» нічого не уточнює на аналітичному рівні. Це кліше позначає дуже широку і розмиту псевдо-категорію, до якої можна віднести різноманітні мовні явища, не завжди між собою порівнювані і не обов'язково пов'язані спільними механізмами.

Проблема такого підходу полягає в тому, що сам термін «змішування» використовується як пояснення, хоча фактично він лише описує поверхневий результат без уточнення процесів, які до нього призвели. У соціолінгвістичному сенсі це створює ситуацію, коли різні типи мовного контакту, інтерференції, кодового перемикання або діалектного варіювання можуть бути об'єднані під одним ярликом лише на підставі загальної інтуїції «нечистоти» чи «гібридності».

Більш того, якщо послідовно застосовувати саму логіку «змішаності», то стає очевидним, що вона не дозволяє провести чітку межу між «суржиком» і будь-якою іншою мовною системою. У сучасному мовознавстві загально визнано, що кожен мовний стандарт так чи інакше є «мішаним», бо є результатом історичних процесів контактів і запозичень, не кажучи вже про діалекти, соціолекти чи інші ненормативні різновиди мовлення. У цьому сенсі «змішаність» є не так винятковою ознакою, яка дозволяє виділити окремий тип мовлення, як загальною властивістю абсолютно будь-якої мовної системи.

Саме тому така дефініція не стільки описує об'єкт, скільки виконує класифікаційну функцію вже на рівні оцінки, відділяючи «норму» від «відхилення» без чіткого опису мовних механізмів, які це відхилення нібито утворюють.

Ця неточність і збірність поняття «суржик» має цілком практичні наслідки. Оскільки «суржиком» часто називають будь-яке відхилення від сучасної літературної норми, до нього регулярно потрапляють питомі українські слова, архаїзми, діалектизми та давні запозичення, які функціонували в українській мові задовго до масової русифікації. Подібні приклади ми вже бачили в словнику Оксани Сербенської, де серед «неправильних» слів опинилися лексеми, добре засвідчені в українській літературній традиції.

Показовим є й інший випадок. Лариса Масенко, обговорюючи мовлення західних областей України, наводить такий фрагмент із праці Сербенської:

«Очевидно, що російськомовний вплив на цій території не перейшов інтерференційного порога, за яким починаються процеси змішування кодів. За спостереженнями мовознавців, російські лексеми засвоюються в мовленні галичан у формах, адаптованих до місцевої говірки. “...З уст галицького селянина старшого віку, — зазначає О. Сербенська, — мені довелося почути «оп’єть не прийшла» (у значенні «знову»), де російське слово «опять»

сфонетизовано відповідно до говіркових особливостей: звук [п] — твердий, звук [є] з'являється на місці літературного [а] (шепка, мнесо, седу)»».

Проблема полягає в тому, що слово «оп'ять» навіть не є росіянізмом. Етимологічний словник української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України подає його як українську лексему зі значенням «знову». Більше того, словник наводить її відповідники в інших слов'янських мовах: чеській (opět), польській (opieć), словацькій (opät), сербохорватській (opet). Тобто форма «оп'ять» не тільки не потребує пояснення через російський вплив, а навпаки, прекрасно вписується в ширший слов'янський контекст.

Не менш важливо й те, що слово «оп'ять» засвідчене в класичній українській літературі. Зокрема, воно зустрічається у Тараса Шевченка: «Не встануть, прокляті, оп'ять / Дітей козачих мордувать...». Отже, йдеться не про випадковий діалектизм, почутий від одного інформанта, а про слово з давньою письмовою традицією.

У підсумку маємо досить дивну ситуацію. Сербенська інтерпретує українське слово як адаптоване російське, а Масенко відтворює цей приклад без будь-якої перевірки його етимології. В результаті звичайна українська лексема перетворюється на доказ російського впливу на таких далеких від нього територіях як Галичина, хоча жодних підстав для такого висновку немає.

Подібні випадки не є випадковими помилками. Вони демонструють спосіб мислення, характерний для всього дискурсу «суржику». Коли дослідник виходить із припущення, що будь-яка форма, відсутня в сучасному літературному стандарті, автоматично є «суржигом», перевірка словників стає другорядною. Ненормативне автоматично починає сприйматися як чуже, а чуже автоматично пояснюється російським впливом. Саме тому в літературі

про «суржик» так часто трапляються ситуації, коли питомі українські слова оголошуються «змішаними» або «зіпсованими» лише тому, що вони не збігаються з кодифікованою нормою.

На нашу думку, причина цього полягає не в браку джерел чи фактів, а в самій теоретичній рамці. Дискурс «суржику» значною мірою побудований на ідеології нормативної мови (standard language ideology), яка наділяє літературний стандарт особливим статусом і розглядає всі інші різновиди мовлення як відхилення від нього. За такої оптики межа між «ненормативним» і «суржиковим» фактично зникає. Саме тому до категорії «суржику» можуть потрапляти не лише росіянізми, а й слова, які існували в українській мові споконвічно, до появи самого дискурсу про «суржик».

Те, що Лариса Масенко дивиться на мовну реальність крізь призму ідеології нормативної мови (standard language ideology), нескладно показати. Так, у книзі «Нариси з соціолінгвістики» вона характеризує літературну мову наступним чином:

«За своїм культурним і соціальним статусами літературна мова протистоїть територіальним і соціальним діалектам, різним типам розмовних койне, просторіччю й суржику як вища, опрацьована форма існування мови.

Літературна мова, зокрема українська літературна мова, є певною абстракцією, ідеальним зразком мови, що реалізується в більш чи менш досконалій формі у мовленні та письмі освічених людей. За нормальних умов функціонування в державі вживання саме цієї мови є обов'язковим у шкільній та вищій освіті, в державних інституціях, в церкві, на радіо, телебаченні, в пресі. Вона ж становить об'єкт систематичної кодифікації і наукового опрацювання».

Фактично перед нами майже хрестоматійний приклад *standard language ideology* у тому вигляді, як її описують західні соціолінгвісти. Літературна мова тут постає не просто одним із різновидів української мови і навіть не інструментом письмової комунікації, а певним ідеальним взірцем, що займає вищу позицію щодо всіх інших форм мовлення. Діалекти, койне, просторіччя і суржик не просто відрізняються від літературної мови. Вони прямо «протистоять» їй як «нижчі» форми існування тієї самої мови.

Не менш показовим є опис літературної мови як «ідеального зразка», який реалізується у мовленні «освічених людей». Тут дуже легко впізнати ту саму логіку, про яку писали Піллер, Волш та інші дослідники мовних ідеологій: мовний стандарт асоціюється з освітою, культурою, престижем і соціальним успіхом, тоді як усі інші способи говорити опиняються на периферії. Відповідно, різниця між мовними різновидами починає сприйматися не як різниця між різними мовними практиками, а як різниця між більш і менш досконалими способами володіння стандартною (літературною) мовою.

Особливо важливим є твердження про те, що за «нормальних умов» саме літературна мова повинна функціонувати в освіті, державних установах, церкві, медіа та інших суспільно значущих сферах. Таке бачення практично дослівно збігається з описом стандартної мовної ідеології у працях західних авторів, де мовний стандарт також постає єдиною легітимною мовою публічної сфери, тоді як інші різновиди поступово витісняються максимум в приватне спілкування.

Саме тому погляди Масенко на «суржик» не слід розглядати ізольовано від її загального бачення мовної ситуації. Якщо літературна мова є «вищою формою існування мови», якщо вона є «ідеальним зразком», якщо вона асоціюється з освіченістю та культурою, а всі інші різновиди мовлення протиставляються їй,

то негативне ставлення до того, що того, що називається «суржи́ком» (включно з питомими українськими словами) стає не окремим висновком, отриманим у результаті аналізу мовних даних, а логічним наслідком самої теоретичної рамки. У такій системі координат так званий «суржик» майже не має шансів бути розглянутий і описаний нейтрально, не кажучи вже про критичне переосмислення самого концепту, оскільки його існування і місце в ієрархії мовних різновидів вже визначені ще до початку будь-якого дослідження.

Висновок до Розділу 2

У межах цього розділу було простежено, як поняття «суржик» поступово сформувалось і закріпилось в українському мовознавчому та публічному дискурсі не як нейтральна дескриптивна категорія, а як елемент ідеологічної інтерпретації мовної реальності. Аналіз довідкових джерел, енциклопедичних дефініцій та академічних праць показав, що попри різницю в стилі викладу й рівні експліцитної оцінності, більшість визначень «суржику» спираються на спільну пресупозицію про існування стабільної, ієрархічно привілейованої літературної норми, відносно якої всі інші мовні практики мисляться як відхилення, «змішування» або «псування».

Було показано, що як ранні лексикографічні фіксації, так і пізніші академічні та популярні описи не лише відображають мовну реальність, а й активно її конструюють, закріплюючи певний спосіб бачення мовної варіативності. У цьому процесі поняття «суржик» поступово втрачає аналітичну чіткість і перетворюється на розширену категорію, до якої потрапляють різноманітні явища — від кодового перемикування до діалектних форм і історично

засвідченої лексики. Це, у свою чергу, призводить до розмиття меж між дескрипцією та оцінкою.

Окремо було продемонстровано, що навіть у більш академізованих визначеннях, зокрема у працях Л. Масенко та О. Тараненка, зберігається базова структура *standard language ideology*, у межах якої літературна мова постає як «вища» форма, а всі інші різновиди — як похідні або дефіцитарні. Таким чином, зміна термінології та стилю опису не супроводжується радикальним переглядом вихідних теоретичних припущень.

У підсумку можна стверджувати, що дискурс «суржику» функціонує насамперед як ідеологічно навантажена схема інтерпретації мовної варіативності, а не як нейтральний інструмент її опису. Його стійкість у різних типах текстів пояснюється не стільки аналітичною необхідністю, скільки здатністю відтворювати уявлення про мовну норму, ієрархію та відхилення. Саме тому критичний аналіз цього концепту, на наш погляд, виявляє не лише особливості опису нестандартизованих мовних практик, але й глибинні механізми формування мовних ідеологій у сучасному українському контексті.

Розділ 3: Переосмислення терміну «суржик»

Як можна бачити, більшість українських дослідників суржику (зокрема Олександра Сербенська та Лариса Масенко) розглядають його переважно крізь нормативістську оптику, описуючи як небажане відхилення від літературної норми, що має негативні культурні, освітні та ідентифікаційні наслідки для мовців. У таких підходах суржик нерідко постає як чинник

мовної деградації, звуження мовної компетенції або послаблення національно-мовної самоідентифікації.

Інша група авторів, серед яких можна назвати Олександра Тараненка, намагається описувати суржик за допомогою більш нейтрального соціолінгвістичного інструментарію, уникаючи відверто оцінних характеристик. Водночас такі підходи здебільшого зберігають базові теоретичні передумови традиційної суржикознавчої парадигми, насамперед уявлення про суржик як окремий, об'єктивно наявний мовний феномен, що існує незалежно від практик його суспільного означування.

Натомість підхід, який трактував би суржик насамперед саме як результат ідеологічного конструювання мовної дійсності досі лишався в українській лінгвістиці неактуалізованим. На нашу думку, найближче до такого розуміння у своїх пізніших працях, але особливо в своїй останній публічній лекції на тему, підійшла Лада Біланюк, яка звертає увагу на соціальні та ідеологічні механізми, через які певні мовні практики отримують назву «суржик» і відповідні оцінні конотації.

Для нашого дослідження, однак, ця внутрішня диференціація підходів не є визначальною. Попри помітні відмінності в оцінках і способах опису «суржику», більшість наявних праць постають як вторинні щодо концептуальних засад, сформульованих у роботах провідних представників «(анти)суржикового» дискурсу. Саме ці автори значною мірою окреслили межі проблематики, набір релевантних питань і допустимих способів її інтерпретації. Навіть ті автори, які прагнуть нейтрального опису явища, зазвичай приймають без додаткової рефлексії існування «суржику» як самостійної й об'єктивно даної мовної реальності. Показово, що в академічній літературі досі фактично відсутні розгорнуті спроби поставити під сумнів сам

статус «суржику» як окремого об'єкта мовознавчого аналізу. Дискусії зазвичай точаться навколо його природи, причин виникнення чи соціальних наслідків, але не навколо обґрунтованості самого поняття.

На нашу думку, вся наявна література про «суржик» виходить з однієї базової, але майже ніколи не артикульованої прямо пресупозиції: що «суржик» як окрема мовна сутність справді існує. Далі вже починається варіативність, але вона не зачіпає головного каркаса. Проте якщо спробувати подивитися на матеріал без цього початкового припущення, без совєцьких дефініцій, без «антисуржикової» нормативної оптики, то сам об'єкт поступово розпадається на набір цілком відомих лінгвістичних явищ.

Ми вже не раз бачили, що в різні періоди під «суржик» підтягуються не лише змішані форми, а й цілком питомі українські слова, старі запозичення, або навіть елементи, які передують масовій русифікації. Якщо послідовно «очистити» цей конструкт від усього цього матеріалу, який оголошується «суржигом» лише через невідповідність стандарту, то що лишається в сухому залишку? Залишається те, що давно описане в лінгвістиці: запозичення (в нашому випадку конкретно з російської), мовна інтерференція та перемикання кодів.

Сам «наратив суржику» починає розсипатися в момент, коли ми перестаємо включати до нього діалектні та природні українські форми і визнаємо, що російські запозичення або кодове перемикання не створюють якоїсь окремої «гібридної мовної сутності». У реальному мовленні ніхто не говорить стандартною мовою як такою. Наприклад, на сході України носії українських говірок природно використовують діалектну українську, яка вже сама по собі містить певний шар російських запозичень, а в ситуаціях перемикання кодів переходять на російську з українськими фонетичними й інтонаційними рисами, на кшталт «шо», фрикативного «г», окання та інших добре описаних фонетичних явищ. Те саме стосується й російськомовних носіїв на території

України: вони говорять російською, яка вже має українські фонетичні та лексичні сліди, і водночас можуть переходити на українську з виразною російською L1 інтерференцією. В обох випадках ми отримуємо мовлення, яке можна записати кирилицею, і конкретно українським алфавітом, і яке зовні виглядає як «зіпсована українська». Але в цьому немає жодної додаткової сутності, жодної спеціальної категорії змішаної мови. Це звичайний результат мовного контакту, який у різних частинах світу описується через набір уже наявних понять.

Якщо розширити рамку порівняння, видно, що подібні ситуації виникали практично всюди, де були держави з асиміляційною мовною політикою, інтенсивною міграцією, урбанізацією і довготривалим мовним контактом. Проте майже ніде в європейській лінгвістиці ми не знайдемо окремого академічного концепту, аналогічного «суржику» чи «трасянці», який би описувався як окрема «гібридна мова, що постала внаслідок колоніалізму». У каталонському, окситанському, словацькому чи скандинавських контекстах, до прикладу, ті самі явища описуються через діалектологію, контактну лінгвістику, інтерференцію та кодове перемикування. Тобто не як нова мовна сутність, а як комбінація вже відомих процесів.

Якщо ж «суржик» вважати справді природним мовним типом, тоді логічно було б очікувати, що аналогічні категорії системно виникали б у всіх подібних контактних ситуаціях. Але цього не відбувається. Натомість ми бачимо, що різні наукові традиції описують подібні мовні практики без редукції їх до єдиної «гібридної мови», яка ніби постає як окремий об'єкт. Така редукція, по суті, і є ключовим ідеологічним жестом: вона зводить різноманітні мовні явища до псевдо-єдності, яка потім легко стає об'єктом оцінки, стигматизації або «виправлення».

Щоб це було наочніше, можна умовно розвести три типові ситуації, які в українському дискурсі часто зливаються в одну категорію:

- 1) У першій є носій регіональної української говірки, який говорить у межах своєї діалектної системи, але використовує окремі російські запозичення, поширені в повсякденному міському середовищі;
- 2) У другій є білінгв, який вільно володіє українською і російською і в неформальному мовленні постійно перемикається між мовами, іноді навіть усередині однієї фрази, залежно від ситуації, співрозмовника і контексту.
- 3) У третій є носій російської як першої мови, який опановує українську як другу, і переносить у неї структури L1, що створює виразні інтерференційні риси.

У структурному сенсі це три різні мовні профілі. Вони не зводяться до одного соціолекту, не утворюють спільної мовної системи і навіть на рівні ідіолекту не дають підстав говорити про якусь єдину сутність. Єдине, що їх об'єднує, це зовнішня соціальна оцінка, тобто стигма, яка накладається ззовні і потім починає сприйматися як «об'єктивний опис».

І тут виникає ключовий ідеологічний ефект: носії цих різних практик можуть самі погоджуватися з тим, що вони «говорять суржиком», бо відштовхуються від домінуючої ідеології нормативного стандарту. Але ця згода не означає реальної мовної тотожності. Якщо ж ці самі люди потрапляють у взаємний контакт, то жодної мовної солідарності між ними не виникає. Навпаки, носій діалектної української може негативно сприймати перемикування на російську, білінгв може дистанціюватися від діалектного/нестандартного мовлення, а носій російської з українськими рисами не буде автоматично включений у ту ж соціальну групу. Тобто спільна назва не створює спільної мовної спільноти.

Якщо повернутися до структурного рівня, то ми не можемо сказати, що це один соціолект, один діалект чи одна мовна система. Це також не однакові ідіолекти, бо за визначенням кожна з цих мовних практик індивідуальна. Але саме поняття ідіолекту тут не вирішує проблему, воно лише фіксує індивідуальність без пояснення соціальної типології.

Фактично ми маємо три різні речі: регіонально забарвлену українську, білінгвальне кодове перемикання і російську L1 (першу мову) з українською інтерференцією. Жодна з них не потребує додаткового терміна «суржик» для опису. Усі вони вже мають усталені аналітичні інструменти опису в сучасній лінгвістиці. Проблема так званого «суржику» виникає тоді, коли замість цього розрізнення вводиться універсалізуюча категорія, яка зшиває різні мовні практики в одну псевдосутність. Концепт «суржику» не додає нових пояснювальних можливостей, але створює ефект єдності там, де її немає. Він не описує мовну реальність, а перетворює її на спрощену модель, в якій різні явища виглядають як одна цілісна «відхилена» форма від «ідеальної» норми.

Якщо не множити сутності без необхідності, то ця категорія просто зникає як аналітично зайва. Ми отримуємо більш точну і менш оцінкову картину: замість «суржику» маємо діалекти, кодове перемикання і мовну інтерференцію. І цього достатньо для опису всіх зафіксованих випадків без залишку.

Однак сама по собі відсутність чітко окресленого мовного об'єкта ще не пояснює, чому поняття «суржик» виявилось настільки стійким і продовжує активно функціонувати як у публічному просторі, так і в академічній літературі. Для відповіді на це питання варто звернути увагу на те, що мовні категорії, якими послуговуються пересічні мовці, не обов'язково збігаються з категоріями наукового опису.

У сучасній соціолінгвістиці давно звертають увагу на те, що люди постійно класифікують мовлення навколо себе. Вони розрізняють «гарну» і «погану» мову, «правильну» і «неправильну», «чисту» і «зіпсовану», «сільську» і «міську». Такі класифікації є важливою частиною повсякденного мовного досвіду, однак вони не завжди (якщо взагалі не ніколи) відображають реальну мовну структуру. Дуже часто вони є просто соціальними оцінками, а не лінгвістичним описом.

У цьому сенсі поняття «суржик» можна розглядати як типову фолк-лінгвістичну категорію. Для значної частини носіїв української мови мовна картина світу виглядає доволі просто: існує «правильна українська мова» (під нею люди розуміють передусім літературний стандарт), існує «російська мова» (знову ж таки, лише стандартна), а між ними знаходиться певна проміжна зона, яку називають «суржилом». Така схема є інтуїтивно зрозумілою і зручною для повсякденного користування більшістю людей. Вона дозволяє швидко класифікувати мовлення співрозмовника і дати йому певну соціальну оцінку. Проте сама наявність такої категорії в народній свідомості ще не означає існування відповідної мовної сутності.

Подібні категорії можна знайти практично в будь-якому суспільстві. Англomовні мовці регулярно говорять про «broken English», французи — про «mauvais français», німці — про «schlechtes Deutsch». У багатьох країнах існують народні назви для мовлення мігрантів, білінгвів або носіїв нестандартних діалектів. Проте лінгвісти зазвичай не поспішають перетворювати такі народні категорії на окремі мовні об'єкти. Натомість, вони

намагаються з'ясувати, які саме мовні процеси стоять за відповідними оцінками.

Показово, що фолк-лінгвістичні категорії часто мають розмиті межі. Різні люди вкладають у них різний зміст, але при цьому користуються однією і тією ж назвою. Саме це спостерігаємо і у випадку «суржику». Для одних мовців суржиком є будь-яке використання російського слова в українському реченні. Для інших — кодове перемикання між мовами (що їм видається «змішування української та російської мов»). Для третіх суржиком може вважатися будь-яка українська мова, яка відхиляється від літературного стандарту. Для четвертих — лише мовлення людей з певним соціальним або регіональним походженням.

У результаті під однією назвою, як ми вже казали, починають співіснувати принципово різні явища. Діалектна лексика, історичні запозичення, інтерференція, кодове перемикання, акцент, нестандартна вимова або навіть просто недостатнє володіння літературною нормою — все, все, все однаково отримує ярлик «суржику». Саме тому виникає ілюзія існування єдиного мовного феномена там, де насправді його й нема.

Особливо показовим є те, що сама категорія «суржику» часто визначається не через мовну структуру, а через соціальну оцінку. Людина нерідко називає «суржиком» не те мовлення, яке має певні формальні ознаки, а те мовлення, яке здається їй недостатньо престижним, недостатньо освіченим або недостатньо нормативним. Інакше кажучи, поняття виконує насамперед оцінну, а не описову функцію.

У цьому відношенні «суржик» функціонує подібно до багатьох інших категорій повсякденного знання. Вони можуть бути цілком реальними як елементи суспільної свідомості, впливати на поведінку людей, визначати мовні установки та практики, але при цьому не обов'язково відповідати окремому об'єктивному мовному об'єкту. Саме тому для дослідника мовних ідеологій існування поняття «суржик» серед простих людей є безперечним фактом; питання полягає лише в тому, чи існує за цією назвою якась окрема мовна сутність.

На нашу думку, наявні дані свідчать про протилежне. «Суржик» успішно існує як категорія народної мовної свідомості саме тому, що він є достатньо нечітким і гнучким. Його межі можуть постійно змінюватися залежно від історичного періоду, політичного контексту, мовної ідеології або індивідуальних уявлень мовців. Саме ця пластичність і забезпечує життєздатність поняття, але водночас робить його вкрай проблематичним як дескриптивну категорію сучасної лінгвістики.

Проблема стає ще очевиднішою, якщо спробувати відповісти на, здавалося б, просте питання: де саме проходить межа між українською мовою і «суржилом»?

На перший погляд може здатися, що відповідь очевидна. Проте при ближчому розгляді виявляється, що жодного загальноприйнятого критерію тут не існує. Більше того, різні автори проводять цю межу в різних місцях, а іноді навіть не намагаються чітко її окреслити.

Наприклад, якщо людина в українському реченні використовує російське слово, чи достатньо цього для того, щоб назвати її мовлення суржиком? Якщо так, то тоді значна частина українського населення в різні історичні періоди говорила суржиком. Якщо ні, то виникає питання: яка кількість таких елементів є достатньою? Де проходить межа між окремим запозиченням і «суржиком»?

Схожа проблема виникає і щодо інтерференції. Якщо російськомовний носій вивчає українську і переносить у неї певні особливості своєї першої мови, чи означає це автоматично, що він говорить суржиком? А якщо ті самі інтерференційні риси з'являються в мовленні людини, яка все життя вважає себе україномовною? Чи змінюється від цього статус мовлення?

Ще складнішою є ситуація з діалектами. Багато мовних форм, які часто обзиваються «суржиком», насправді є питомими елементами українських говірок. Ми вже бачили це на прикладах слів, які сьогодні можуть сприйматися як росіянізми, але історично засвідчені в українській мові задовго до совєцької урбанізаційної русифікації. Якщо такі форми автоматично записуються в «суржик», то виникає парадоксальна ситуація: суржиком починають називати не змішування мов, а саму українську мовну традицію поза межами літературного стандарту.

Не менш показовою, на нашу думку, є проблема кодового перемикання. У сучасній соціолінгвістиці воно зазвичай розглядається як окремий механізм

білінгвального мовлення. Проте в українському публічному дискурсі перемикання між українською та російською різної інтенсивності дуже часто (якщо не завжди) автоматично потрапляє до категорії «суржику». У результаті два різні явища — змішування мовних елементів у межах одного висловлювання і чергування двох мовних кодів залежно від ситуації і місця перемикання (посеред фрази, морфем тощо) — починають описуватися однією назвою.

Фактично будь-яка спроба сформулювати структурне визначення «суржику» наштовхується на ту саму проблему. Для того щоб виділити окремий мовний об'єкт, необхідно спочатку показати, де він починається і де закінчується. Однак межі так званого «суржику» виявляються надто нестабільними. Вони змінюються історично, від автора до автора, від регіону до регіону і навіть від мовця до мовця.

Саме тому значна частина визначень суржику фактично працює не через позитивний опис того, чим він є, а через негативний опис того, чим він не є. У більшості випадків суржиком виявляється все те, що не відповідає уявленню про «правильну» літературну українську мову, так наче, будь-яке мовлення є різновидом нормативного мовлення. Але така процедура визначення має очевидну проблему: вона прив'язує існування об'єкта не до його власних характеристик, а до меж нормативного стандарту, тобто є просто вираженням *standard language ideology*.

У результаті «суржик» поводитьсь доволі незвично для лінгвістичної категорії. Якщо змінюється мовна норма, змінюються і межі суржику. Якщо певне слово або конструкція вийде до літературного стандарту, воно перестане бути «суржиком». Якщо ж аналогічна форма опиняється за межами стандарту, її можуть почати називати «суржиком» незалежно від її походження. Інакше кажучи, статус мовної одиниці визначається не її структурними властивостями, а місцем щодо нормативного центру. З цієї точки зору суржик нагадує не окремий мовний різновид, а категорію якогось залишку. До неї потрапляє все те, що не вписується в уявлення про ідеальний стандарт, але при цьому не може бути однозначно віднесене до іншої легітимної категорії. Саме тому його межі залишаються дуже рухомими, а його зміст постійно змінюється залежно від історичного та ідеологічного контексту.

Ще однією проблемою, яка напряду впливає з нечітких меж «суржику», є його практична нефіксованість як об'єкта емпіричного дослідження. Іншими словами, навіть якщо прийняти, що ми інтуїтивно розуміємо, про що йдеться, постає питання: як саме це явище можна виміряти або описати в термінах наукової методології?

У більшості соціолінгвістичних досліджень наявність мовного явища передбачає можливість його ідентифікації через набір ознак: фонетичних, морфологічних, синтаксичних або прагматичних. Проте у випадку «суржику» така процедура виявляється проблемною вже на старті, оскільки немає стабільного набору ознак, які б визнавалися всіма дослідниками одночасно.

Насправді більш фундаментальна проблема полягає навіть не в тому, що різні дослідники по-різному визначають так званий «суржик», а в тому, що ми в багатьох випадках взагалі не маємо доступу до того, що саме ними описується. У більшості робіт перед нами постає не однозначно пояснений об'єкт, а

готовий запис кирилицею (українським алфавітом), який маркується як «суржик» і пропонується як щось очевидне. Власне методологічний рівень у таких описах часто залишається непрозорим або взагалі не артикульованим. У результаті ми не можемо оцінити, наскільки репрезентативними є ці «приклади суржику», чи не є вони вже відфільтрованими через очікування самих дослідників. Особливо це стосується ситуацій, коли вихідна установка полягає в тому, що «суржик» вже існує як наперед заданий об'єкт, і завдання полягає лише в тому, щоб його знайти і «зафіксувати».

У такій логіці виникає характерний ефект селекції: мовний матеріал, який відповідає очікуванню якоїсь «змішаності» або будь-яке відхилення від літературного стандарту, автоматично потрапляє до категорії «суржик», тоді як альтернативні пояснення (діалектні риси, запозичення, або звичайне перемикування кодів) часто не розглядаються взагалі, чи принаймні не артикулюються як окремі аналітичні можливості.

Додаткову складність, знову ж таки, створює те, що значна частина дослідницьких описів фактично орієнтується не на повний спектр українського мовного матеріалу, а на його зіставлення з нормативним стандартом, часто просто «підручковим» варіантом української мови. У такій перспективі будь-яке відхилення від цього уявного стандарту легко інтерпретується як «суржик», незалежно від його реального лінгвістичного статусу. Тобто, інакше кажучи, ми часто опиняємося в ситуації, коли «суржик» не стільки виводиться з даних, скільки попередньо припускається як пояснювальна рамка, а потім ці ж дані використовуються для його

підтвердження. Це створює замкнене коло: об'єкт дослідження визначається через очікування, а очікування — через сам об'єкт, який уже вважається даним.

Окремої уваги заслуговує ще один аспект, який, на нашу думку, ніколи не потрапляє в поле зору дослідників «суржику». Якщо припустити, що сам концепт «суржику» є не лише описом певних мовних практик, а й елементом мовної ідеології, тоді постає питання про його зворотний вплив на мовну поведінку носіїв.

Протягом десятиліть українці стикаються з поняттям «суржику» в освітній системі, популярній літературі, журналістиці, публіцистиці, мовних порадниках і численних просвітницьких кампаніях. Для багатьох людей саме через цю оптику відбувається перше знайомство з власною мовною практикою. Уже з дитинства вони засвоюють уявлення про існування начебто чіткої межі між «правильною, чистою українською мовою» та «суржиком», причому будь-яке відхилення від підручничкового стандарту потенційно може бути віднесене до другої категорії.

У результаті значна частина мовців починає описувати власне мовлення саме в цих термінах. Показово, що сьогодні надзвичайно поширеною є самоідентифікація на кшталт «я говорю суржиком», навіть у випадках, коли йдеться про регіональні українські говірки, окремі діалектні риси, давні запозичення або звичайні прояви мовної інтерференції. Іншими словами, люди часто сприймають власне мовлення не через його реальні структурні характеристики, а через категорії, які пропонує їм домінуючий мовний дискурс.

У цьому сенсі концепт «суржику» починає виконувати не лише описову, а й нормативну функцію. Він задає рамку, в межах якої мовці оцінюють самих себе. Людина може вважати, що говорить «неправильно», навіть якщо використовує питомі українські форми.

Парадоксально, але за таких умов дискурс про «суржик» може частково почати відтворювати той об'єкт, який він нібито лише описує. Якщо людині постійно пояснюють, що між українською і російською існує особлива проміжна зона під назвою «суржик», вона починає дивитися на власне мовлення саме через цю схему. В окремих випадках це може сприяти виникненню своєрідної мовної гіперкорекції або свідомого моделювання мовлення відповідно до того, як «суржик» зображується в підручниках, академічній літературі та популярній культурі.

Особливо цікавою є роль масової культури. У фільмах, серіалах, гумористичних програмах, театральних постановках і літературі образ «суржикомовного персонажа» давно став впізнаваним культурним типажем. Такі персонажі нерідко говорять так, як реально не говорить, на нашу думку, майже ніхто в Україні, а так, як автори уявляють собі «суржик» (на основі загального дискурсу). У результаті виникає вторинна модель мовлення, яка вже навіть не намагається відображати ніби реальні мовні практики, а відтворює культурні стереотипи про них.

На нашу думку, якщо і є сенс говорити про якусь «суржикізацію» в Україні, то не лише про таку; тобто не про природне формування якоїсь окремої «змішаного мовлення», а про поступове поширення самої категорії «суржику» як способу осмислення мовної реальності. Іншими словами, відбуватися не стільки «суржикізація» мовлення, скільки «суржикізація» погляду на мовлення. Люди дедалі частіше починають бачити «суржик» і жадати бачити його там, не відсутнє мовлення відповідно до останніх правописних норм.

У такому разі найбільш успішним продуктом багаторічного «антисуржикового» дискурсу виявляється не якесь подолання «суржику», а навпаки масове переконання в його всюдисущості і масове його насаджувannya.

Показовою є й доля похідного терміна «суржикізм», який доволі часто використовується в українській літературі про «суржик». На перший погляд, він виглядає цілком природним: якщо існує «суржик», то окремі його елементи можна називати «суржикізмами». Однак при ближчому розгляді виникає питання, яку саме аналітичну функцію виконує цей термін і що він пояснює.

У більшості випадків під «суржикізмами» маються на увазі слова або конструкції, які походять із російської мови або виникли внаслідок російської інтерференції. Наприклад, до таких одиниць часто відносять форми на кшталт «наверно», «ілі», «получається» та подібні. Проте відразу постає питання: чим саме такі одиниці відрізняються від звичайних росіянізмів?

Якщо слово безпосередньо запозичене з російської мови, то для його опису вже існує усталений термін «росіянізм». Якщо ж ідеться про вплив російської

мови на українську граматику, фонетику чи словотвір, то для цього також давно існують терміни «інтерференція», «калька» (що сама по собі є різновидом «запозичення») тощо. Виникає враження, що термін «суржикізм» не описує жодного окремого мовного явища, яке не можна було б описати за допомогою вже наявного лінгвістичного апарату.

Більше того, сам статус «суржикізму» часто залишається незрозумілим. Чи є ним будь-який росіянізм? Якщо так, то навіщо вводити окремий термін? Якщо ні, то де проходить межа між росіянізмом і «суржикізмом»? Відповіді на це питання різні автори дають по-різному або не дають взагалі.

Складається враження, що поняття «суржикізму» зазвичай виконує не дескриптивну, а оцінну функцію. Воно не стільки пояснює природу мовного явища, скільки сигналізує про його небажаність із погляду певної нормативної моделі. У цьому сенсі «суржикізм» дуже нагадує такі традиційні категорії, як «варваризм», «мовна помилка» чи «зіпсована форма». Його межі визначаються не структурними характеристиками мовного матеріалу, а місцем цього матеріалу в системі мовних цінностей конкретної епохи.

Особливо показовими є випадки, коли класифікація певної форми як «суржикізму» спирається виключно на її невідповідність сучасній літературній українській нормі та зовнішню подібність до сучасної російської. У такій логіці історична перспектива фактично зникає: якщо слово присутнє в російській мові, то воно автоматично трактується як результат російського впливу на українську.

Однак реальна історія слов'янських мов значно складніша. Українська, російська, білоруська та польська мови століттями перебували в інтенсивному контакті, а шляхи поширення окремих лексем нерідко були багатоступеневими та неоднозначними. Чимало елементів сучасної російської літературної мови потрапляли до неї через староукраїнське та старобілоруське посередництво, особливо в ранньомодерний період. В інших випадках українська та російська могли незалежно успадковувати ті самі форми зі спільних джерел або через польське посередництво.

Наприклад, слово «єслі», яке сьогодні часто автоматично сприймається як очевидний росіянізм або «суржикізм», має значно складнішу історію. Воно було відоме в староукраїнській писемній традиції задовго до формування сучасних літературних стандартів і, як показують етимологічні дослідження, пов'язане з ширшими міжслов'янськими процесами мовного контакту. У такому випадку виникає питання: чи справді ми маємо справу з російським запозиченням, чи лише з формою, яка не увійшла до сучасного українського стандарту?

Проблема полягає не лише в окремих словах. Сам підхід, за якого будь-яка нестандартна форма автоматично інтерпретується як наслідок російського впливу, фактично підміняє історико-лінгвістичний аналіз нормативним судженням. Замість того щоб досліджувати реальну біографію конкретної мовної одиниці, її одразу класифікують як елемент «суржику». В результаті історія мовних контактів редукується до спрощеної схеми, де все нестандартне в українській апріорно пояснюється через російську мову.

Саме тому значна частина літератури про «суржик» майже не цікавиться питанням походження конкретних форм. Для історичної лінгвістики це було б центральним питанням. Для суржикознавчого дискурсу воно часто виявляється другорядним, оскільки класифікація здійснюється не через реконструкцію історії слова, а через його відповідність або невідповідність сучасному літературному стандарту.

Якщо ж відмовитися від наперед заданого припущення про існування «суржику» як окремої мовної сутності, то потреба в терміні «суржикізм» також зникає. Залишаються росіянізми, кальки, інтерференційні утворення, перемикання кодів і просто запозичення — тобто категорії, які мають відносно чіткі критерії виділення і не потребують додаткового звернення до концепту «суржику».

Постає також більш загальне питання. Навіть якщо припустити, що певний український мовець регулярно використовує слова, які сьогодні збігаються з нормами сучасної російської літературної мови, це ще не означає автоматично, що ми маємо справу з чимось однозначно «російським» у мовно-історичному сенсі.

Проблема полягає в тому, що сам російський літературний стандарт не є ізольованою системою, сформованою винятково з питомо російського матеріалу. Він історично виникав у складному просторі міжслов'янських контактів і включає величезну кількість елементів різного походження: церковнослов'янського, польського, староукраїнського, старобілоруського, західноєвропейського та інших. Значна частина його словникового складу

формувалася в умовах інтенсивного культурного та мовного обміну, особливо в ранньомодерну добу.

У такій ситуації сама констатація того, що певне слово присутнє в сучасній російській мові, ще нічого не говорить про його походження. Більше того, вона не говорить навіть про напрямок можливого впливу. Частина елементів могла потрапити до російської через українське або білоруське посередництво; частина могла бути спільною спадщиною кількох слов'янських традицій; частина могла розвиватися паралельно.

Тому коли певне слово автоматично оголошується «суржикізмом» лише тому, що воно збігається з сучасною російською нормою, дослідник фактично підміняє історичний аналіз синхронним порівнянням зі словником сучасної літературної української мови. Але синхронна невідповідність стандарту ще не є доказом чужомовного походження.

Особливо добре це видно на прикладах слів, які можуть бути без жодних труднощів пояснені внутрішніми ресурсами самої української мови. Такі форми, як «держати», «ладно» та багато інших, нерідко автоматично потрапляють до категорії «суржикових» лише через свою частотність у російській мові або через відсутність у сучасній кодифікованій нормі певних значень чи контекстів уживання. Однак сама можливість утворення таких слів не потребує жодного звернення до російської мовної системи як зовнішнього джерела.

У результаті межа між росіянізмом, історичною українською формою, архаїзмом, діалектизмом, полонізмом або просто нестандартним варіантом мовлення часто залишається непроясненою. Натомість усі ці різноманітні явища можуть механічно об'єднуватися під рубрикою «суржикізмів». Саме тому поняття «суржикізму» нерідко працює не як результат етимологічного аналізу, а як його заміна.

Водночас із суто лінгвістичною критикою концепту «суржику» важливо звернути увагу на його епістемологічний статус у межах гуманітарного знання загалом. Йдеться про те, що «суржик» функціонує не лише як нібито описова категорія в окремих працях із соціолінгвістики, а як елемент ширшого способу організації знання про мовну реальність, де складні, континуальні та історично змінні явища редукуються до дискретних і легко класифікованих сутностей. У цьому сенсі проблема «суржику» виходить за межі конкретного мовного матеріалу і стає прикладом того, як науковий опис може непомітно відтворювати ті самі ідеологічні схеми, які він формально прагне аналізувати.

Подібна редукція особливо помітна в тих випадках, коли дослідницький інструментарій не передбачає достатньо чіткої рефлексії щодо власних меж застосування. Якщо певний термін одночасно використовується і як емпірична категорія, і як пояснювальна рамка, і як оцінний маркер, то він неминуче починає виконувати змішані функції, що ускладнює його наукову операціоналізацію. У випадку «суржику» це проявляється в тому, що один і той самий мовний матеріал може бути інтерпретований як доказ існування явища і водночас як підтвердження вже прийнятого визначення цього явища.

У результаті виникає специфічна методологічна асиметрія: те, що мало би бути предметом аналізу, попередньо вже задане як його результат. Це створює ефект замкненого описового кола, у якому емпіричні дані не стільки перевіряють теоретичну модель, скільки підтверджують її вихідні припущення. У такій ситуації критика концептуального апарату стає ускладненою, оскільки самі критерії відбору матеріалу вже імпліцитно містять відповідь на питання про його природу.

У ширшій перспективі це можна розглядати як прояв більш загальної тенденції гуманітарних наук до онтологізації аналітичних категорій. Аналітична конструкція, яка спочатку вводиться як інструмент опису, поступово починає сприйматися як реальний об'єкт, що існує незалежно від процедур його конструювання. У випадку «суржику» цей процес посилюється ще й тим, що сама категорія активно циркулює не лише в академічному, але й у публічному дискурсі, де межа між описом і оцінкою є ще менш чіткою.

Важливо також врахувати, що подібні процеси не є унікальними для українського контексту. У різних мовних традиціях можна знайти аналогічні приклади того, як фолк-лінгвістичні уявлення поступово проникають у науковий опис і починають виконувати роль квазівдосконалених теоретичних категорій. Різниця полягає лише в ступені їхньої інституціоналізації. Там, де такі поняття не набувають статусу усталених об'єктів дослідження, вони залишаються на периферії аналізу. Натомість у випадках, коли вони активно використовуються в академічному полі, вони можуть непомітно формувати саму структуру дослідницьких питань.

У цьому контексті особливо важливою є проблема метамовної рефлексії. Будь-який опис мовної реальності неминуче спирається на попередньо задані категорії, однак ступінь їхньої експліцитності може суттєво варіюватися. Якщо ці категорії не піддаються критичному перегляду, вони починають виконувати функцію прихованих аксіом, які визначають не лише спосіб інтерпретації даних, але й сам горизонт того, що вважається можливим об'єктом дослідження.

З цієї точки зору критика концепту «суржику» не означає заперечення реальності мовного різноманіття або складних форм мовного контакту. Навпаки, вона спрямована на те, щоб повернути цим явищам їхню аналітичну диференційованість, яка втрачається при їхньому редуктивному об'єднанні в межах однієї узагальнюючої категорії. Йдеться про відновлення уваги до конкретних механізмів мовної взаємодії, а не до їхнього вторинного номінативного узагальнення.

Окремого розгляду потребує також питання інституційної інерції наукових термінів. Навіть у випадках, коли певна категорія поступово втрачає свою пояснювальну ефективність, вона може продовжувати функціонувати завдяки усталеним академічним практикам, навчальним програмам і традиціям опису. У такому разі термін починає існувати радше як елемент дисциплінарної спадковості, ніж як інструмент актуального аналізу. Це створює ситуацію, коли зміна теоретичних підходів відбувається значно повільніше, ніж зміна самого дослідницького матеріалу.

У підсумку можна стверджувати, що критичне переосмислення «суржику» як аналітичної категорії відкриває ширший спектр питань, пов'язаних із тим, як саме гуманітарні науки конструюють свої об'єкти дослідження. Воно змушує поставити під сумнів не лише окремий термін, але й загальні принципи класифікації мовних явищ, які базуються на протиставленні «норма / відхилення». Саме це протиставлення, а не конкретний лексичний або граматичний матеріал, виявляється ключовим організуючим принципом значної частини описів, що стосуються так званих «нестандартних» форм мовлення.

Якщо розгорнути попередні спостереження у більш принциповій площині, то стає очевидним, що проблема «суржику» полягає не лише у нестабільності його емпіричних меж або у вторинності його дескриптивної цінності. Сам спосіб його конструювання виявляє характерну для модерної мовної епістемі тенденцію: ототожнення соціально впізнаваних мовних практик із внутрішньо однорідними сутностями, які начебто існують поза актами їхнього означування. У такій перспективі будь-яка мовна категорія постає не як аналітична гіпотеза, а як ніби вже готовий фрагмент соціальної реальності, який лише очікує на опис.

Однак уважніший розгляд показує, що межі таких категорій завжди є результатом вибору, а не відкриття. Вони встановлюються через процедури включення й виключення, які самі по собі не є нейтральними: те, що визнається «даними», вже пройшло попередню селекцію згідно з уявленнями про релевантність, нормальність і відхилення. Саме тому так званий «суржик» не може бути зрозумілий поза процедурою його інституційного впізнавання:

він існує не як стабільний набір структурних ознак, а як ефект повторюваного віднесення певних мовних практик до категорії девіації.

У цьому сенсі особливо показовим є те, що межа між «мовою» і «змішаністю» майже ніколи не є лінгвістичною у вузькому сенсі. Вона є результатом соціального розподілу престижу між різними кодами, а також історично сформованих уявлень про те, які форми мовлення здатні репрезентувати «нормального» мовця. Відтак, те, що називається «суржиком», часто виявляється не окремим об'єктом, а зоною, де ці уявлення стають видимими через свою нестабільність.

З цього випливає ще один принциповий наслідок: мовні категорії, які претендують на описовість, водночас виконують функцію регуляції соціального сприйняття мовців. Опис і оцінка тут не просто співіснують, а взаємно підсилюють одна одну, утворюючи єдину систему, в якій дескриптивний словник уже містить у собі нормативний імпульс. Коли певні форми мовлення маркуються як «змішані», «зіпсовані» або «нечисті», це не лише фіксує їхню структурну характеристику (якої, власне, часто не існує у строгому сенсі), але й встановлює ієрархію мовців, для яких ці форми є нібито природними.

У такій перспективі особливо важливим стає питання про те, яким чином самі носії мови засвоюють ці категорії. Вони не просто описують мовну реальність, а стають частиною її відтворення, оскільки починають інтерпретувати власні мовні практики через уже готові класифікаційні схеми. Відтак, категорія, яка

спочатку виникла як аналітичний або публіцистичний інструмент, поступово інтеріоризується і перетворюється на механізм самоспостереження мовця. Це створює ефект зворотного причинно-наслідкового зв'язку: те, що мало б описувати мовлення, починає його формувати.

У межах такого процесу стає зрозумілим, чому «суржик» зберігає свою стійкість попри слабкість його дескриптивного статусу. Його функція полягає не в точності опису, а в здатності структурувати поле мовної видимості, тобто визначати, які форми мовлення сприймаються як проблемні, а які як прозорі або нормативні. Саме ця асиметрія видимості і є тим, що забезпечує життєздатність категорії навіть за відсутності чітких структурних критеріїв.

Відповідно, критика подібних категорій не зводиться до їхнього простого елімінування з аналітичного апарату. Необхідне переосмислення того, як саме вони організують саму можливість мовного знання. У цьому сенсі відмова від «суржику» як об'єкта не означає втрати пояснювальної сили, а навпаки відкриває доступ до рівня аналізу, де мовні практики постають не як відхилення від норми, а як результат постійної взаємодії різних режимів мовної легітимації.

Це зрештою дозволяє побачити, що те, що зазвичай інтерпретується як мовна «неоднорідність», є не дефектом системи, а її базовим станом. Однорідність у цьому випадку виступає не вихідною даністю, а пізнішою інституційною абстракцією, яка потребує постійного підтримання через освітні, медійні та

академічні практики. «Суржик» же виявляється не виключенням із норми, а точкою, в якій ця абстракція стає видимою як конструкція.

Отже, з огляду на все викладене, таким чином, термін «суржик» не може розглядатися як повноцінна дескриптивна лінгвістична категорія, оскільки він не стільки описує мовну реальність, скільки організовує її через наперед задану нормативну оптику. Його аналітична цінність полягає не у фіксації окремого мовного об'єкта, а у відображенні того, як у суспільстві конструюються уявлення про «правильну» і «неправильну» мову, про престиж і девіацію, тобто як працює сама домінуюча ідеологія нормативного стандарту. У цьому сенсі «суржик» продуктивніше розглядати не як мовну сутність, а як артефакт фолк-лінгвістики та об'єкт дослідження мовних ідеологій, де він функціонує як маркер соціальної оцінки мовлення і як інструмент класифікації, що відтворює і закріплює ієрархії мовних практик.

Висновок до Розділу 3

У межах цього розділу було показано, що так званий «суржик» у сучасному українському мовознавчому та публічному дискурсі функціонує не як нейтральна аналітична категорія, а як наперед сконструйований узагальнювальний ярлик, який об'єднує різноманітні мовні явища під спільною оцінковою рамкою. При цьому ключовою проблемою є не сам опис мовних практик, а вихідна пресупозиція про існування окремої мовної сутності, яка нібито стоїть за цим терміном.

Аналіз показує, що елементи, які зазвичай включають до «суржику», вже мають повноцінний опис у межах сучасної лінгвістики як діалектні форми, мовна інтерференція та кодове перемикування. Їх штучне об'єднання в одну

категорію не дає додаткової пояснювальної сили, натомість створює ефект уніфікованого об'єкта, який легше піддається оцінюванню та соціальній стигматизації. У цьому сенсі «суржик» працює як механізм класифікації через відхилення від уявного стандарту, ніж як аналітичний інструмент опису мовної реальності.

Окремо було підкреслено, що об'єднання різних мовних профілів під одним терміном приховує їх структурну та соціолінгвістичну неоднорідність. Регіонально забарвлене українське мовлення, білінгвальне кодове перемикання та російська як L1 з українською інтерференцією не утворюють спільної системи і не можуть бути зведені до єдиного соціолекту або мовного різновиду. Єдиною підставою для такого об'єднання виступає зовнішня соціальна оцінка, що формується в межах домінуючої ідеології нормативного стандарту.

Таким чином, концепт «суржику» виявляється аналітично надлишковим: він не розширює описові можливості лінгвістики, а дублює вже наявні категорії, додаючи до них оцінковий та ідеологічний компонент. Його продуктивність полягає не у поясненні мовних явищ, а у їх символічному впорядкуванні через опозицію до «нормативної» мови.

У підсумку, термін «суржик» доцільно розглядати не як елемент дескриптивної лінгвістики, а як об'єкт фолк-лінгвістичного знання та аналізу мовних ідеологій, де він виступає інструментом соціального маркування мовлення і засобом відтворення уявлень про мовну норму, престиж і відхилення.

Список використаної літератури і джерел

1. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 3: Г–І / Рэдактар: Мартынаў В. У. ; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1985. 408 с.
2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 13. С-Т / Уклад. М. Я. Абрагімовіч [і інш.]; гал. рэд. Г. А. Цыхун. Мінск: Беларус. Навука, 2010. 351 с.
3. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — 3-тє вид. (1-ше вид. — 1983; 2-ге — 1991). — Київ: Видавничий центр «Академія», 2006.
4. Етимологічний словник української мови. 2006. Т. 5: Р—Т / уклад. Р. В. Болдирєв та ін.; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. Думка.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 3: Муза — Сят / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стер. — Москва: Прогресс, 1987. — 832 с.
6. Южный русскій зборникъ / [уклад., авт. передм. А. Л. Метлинський]. Харьков: Унив. тип., 1848. 380 с. : іл.
7. Закревскій Н.В. Старосвѣтскій бандуриста : [в 3 кн.] / собр. Николай Закревский. - Москва : В Унив. Тип., 1860-1861.
8. Малоруско-німецкий словарь: У 2 т. / Т. 2: П — Я / Уложили: Євгеній Желеховский та Софрон Недільский. — Львів: В друкарні тов. им. Шевченка, 1886. — 632 с.

9. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русских южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи = Словник живої народнеї, письменної і актової мови руських югівцанъ Россійскої і Австрійсько-Венгерської цесарії / сост. Фортунать Піскуновъ. 2-е изд., испр. и знач. пополненное. Київ: Тип. Е. Я. Федорова, 1882.
10. Словарь української мови. Том 3: О-П / Зібрала редакція журналу "Київська Старина"; Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Гринченко. Київ: Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького у Києві, 1909. 506 с.
11. Словарь російсько-український. – Т. 3: П–С / Уклад., упоряд.: М. Уманець, А. Спілка. – Львів: НТШ, 1896. – 294 с.
12. FLIER, M. S. (1998). Surzhyk: The Rules of Engagement. *Harvard Ukrainian Studies*, 22, 113–136. <http://www.jstor.org/stable/41036734>
13. Линниченко, Иван Андрійович. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV в. Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1899. [6], 162 с. (Руська історична бібліотека; т. VII).
14. Масенко, Лариса. Суржик: між мовою і языком / Лариса Масенко. — 2-ге вид., зі змінами і допов. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.
15. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя / Акад. навук БССР ; рэдкал.: П. У. Броўка (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1970. — Т. 2 : Афіны — Ведрыч. — с. 259
16. Непокупний Анатолій Павлович, Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.: / Реєстри всього війська Запорозького 1649 р. і мовно-територіальні контакти/. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 105
17. Romanova, E., Zhironkina, O., & Vakhtin, N. (2007). Suržyk: In Search of a Research Object. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1/4), 327–348. <http://www.jstor.org/stable/41304510>
18. Bilaniuk, L. (2004). A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*, 8, 409 - 425.
19. Ставицька, Л. (2001). Кровозмісне дитя двомовності. *Критика* 10(48), 20 – 24

20. Записки товариства імені Шевченка : видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу / Впорядкував Олександр Барвінський. — Львів, 1893. — Т. II. — 189 с., іл., карта.
21. Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 8: Історія / Ред. кол.: В. Білецький (відп. ред.), В. Пірко (гол. ред.), Л. Болонова (техн. ред.), П. Тригуб, С. Лях, В. Липинський, В. Кравченко, В. Футулійчук. Донецьке відділення НТШ. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. 160 с.
22. Москаленко А. А., Конспект лекцій зі спецкурсу «Лексика української літературної мови другої половини XIX – початку XX ст.». – Одеса, 1977 Маш., копія
23. Ларин Б. Мовний побут міста // Червоний шлях. — 1928. — № 5–6. — С. 190–198.
24. Поїзди йдуть на Берлін / Олекса Федорович Влизько. — Харків; Київ : Література і мистецтво, 1931. Через сайт УкрЛіб
25. Рецензія на О. Влизько. Поїзди йдуть на Берлін // Критика . – 1931. – No 11-12 . – С. 167–169
26. Ажнюк Б. Мовна ідеологія: соціолінгвістичний зміст концепту. Мовознавство. 2024. № 1. С. 3–17. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-334-2024-1-001>
27. Piller, I. (2015). Language Ideologies. In The International Encyclopedia of Language and Social Interaction (eds K. Tracy, T. Sandel and C. Ilie). <https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi140>
28. Blommaert, J. (2006). Language ideology. In Encyclopaedia of Language and Linguistics (pp. 510–522). Elsevier.
29. Українсько-англійський словник = Ukrainian-english dictionary / уклад. К. Андрусишин, Д. Крет. Торонто: University of Toronto Press, 1957.
30. Українська радянська енциклопедія: У 17-ти т. Т. 14: «Споживання – Тумак» / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція УРЕ, 1963

31. Українська мова: Енциклопедія [Електронний ресурс]. – К. :
Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000.
32. Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers,
etc., eds. Denis Diderot and Jean le Rond d'Alembert. University of
Chicago: ARTFL Encyclopédie Project (Autumn 2022 Edition), Robert
Morrissey and Glenn Roe (eds), <http://encyclopedia.uchicago.edu/>.
33. Рідні. Карта поширення прізвища «Суржик» в Україні [Електронний
ресурс]. Режим доступу: ridni.org/karta/суржик